

Kulcsár Krisztina

A politikai és társadalmi elit utazásai

18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán

„A világ egyetlen korszakában sem utaztak oly sokat, mint a miénkben, mikoris az utazás szinte járvánnyá vált [...]” – írta 1784-ben a *Teutscher Merkur*.¹ A folyóirat e mondata is bizonyítja: a kortársak is észlelték, mily mértékben nőtt az utazási kedv a 18. században. De nem csupán az utazók száma emelkedett, hanem azoké is, akik a látottakat, a tapasztaltakat, úti élményeiket papírra vetették és megosztották az olvasóközönséggel. „Úgy tűnik, szinte nincs olyan utazás e korban, amelyet nem azzal a szándékkal tettek volna meg, hogy utána egy könyvet írjanak róla.”² Az útleírások népszerűségét és keresettségét jelzik azok a számok is, amelyeket egy korabeli német irodalmi recenziáló folyóirat, a berlini *Allgemeine Deutsche Bibliothek* köteteit átnézve állapíthatunk meg: 1765 és 1788 között, azaz 24 esztendő leforgása alatt 125 eredeti vagy németre fordított útleírásról, földrajzi vagy kartográfiai műről született recenzió. Évente ez átlag öt e tárgyba vágó ismertetést jelent a folyóirat külön e célra kialakított *Geographie und Reisebeschreibungen* részében, és ezzel együtt évi közel ugyanennyi új könyv megjelenését.

A 19–20. század fordulóján a művelődéstörténet kutatói, majd az 1980-as évektől kezdődően nem csupán történészek és geográfusok, hanem más tudományok művelői: irodalomtörténészek, szociológusok és néprajzkutatók is felfedezték az utazás, a mobilitás és így az útleírások jelentőségét. Mostanra már azt is bizonyossággal kijelenthetjük, hogy az útleírások és utazások vizsgálata meghaladja a kezdeti „rövidéletű divatjelenség” fogalmát; az elmúlt 30–35 esztendő alatt a történeti kutatások külön ágává vált. Az utóbbi évtizedek eredményeit figyelembe véve Európa-szerte az útleíró-irodalom kutatásának virágkoráról beszélhetünk.³ A fő célkitűzést sokáig az útleírások tipológiája jelentette. Az irodalomtörténészek napjainkra meghatározták a különféle típusok műfaji sajátosságait. A történeti vizsgálatok az utazásokra, és eddig javarészt a kora újkori (16–17. századi) nemesi tanulmányútra, az ún. *Kavalierstourra*, valamint a 18. századi polgárok utazásaira koncentráltak, nem utolsósorban feltehetően azért, mivel ezekről íródtak széles körben elérhető, jól dokumentált, nyomtatásban is megjelent úti beszámolók.⁴

¹ Idézi: Griep 1980: 739.

² Laermann 1976: 77.

³ Brenner 1989: 7. Vö. német nyelvterületen legújabban: Maurer 1999.

⁴ Magyarországon különösen G. Györffy 1991; a külföldi szakirodalmi termés bemutatása: Kulcsár 2004a: 15–20.

UTAZÁSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÉS EREDMÉNYEK NÉMETORSZÁGBAN

Németországban az utazásokat és az útleírásokat történeti, illetőleg irodalomtörténeti szempontból mintegy négy évtizede kutatják. Kezdetben olyan utazók és az ő nyomtatott útleírásai, útirajzaik álltak a vizsgálatok középpontjában, akik a német irodalomtörténetben jelentős szerepet játszottak. Az 1980-as évektől kezdődően a német irodalomtörténészek is az utazások és főként az útleírások tipologizálásával, műfaji jellegzetességeivel foglalkoztak.⁵ Mindehhez azonban elengedhetetlen volt a forrásbázis feltárása.

A brémai egyetemen 1978-tól indult meg a 18. századi német nyelvű és német nyelvre fordított útleírások katalogizálása és felkutatása, 1981-től pedig már elektronikus adatbázisban rögzítették az összegyűjtött adatokat.⁶ A brémai útleíró-irodalom kutatás az 1990-es években újabb lendületet vett, amikor 1992-ben megalakult az *Eutiner Forschungsstelle zur historischen Reisekultur* nevű kutatóközpont, ahova átköltözött a brémai egyetemi projekt is. Az észak-németországi kutatóközpont munkatársai német és francia történészek közreműködésével multidiszciplináris kutatóbázist alakítottak ki, ahol nemcsak katalogizálják és dokumentálják, hanem gyűjtik és elemzik is a nyomtatásban megjelent útleírásokat. Az *Eutiner Landesbibliothek* könyvtárának speciális gyűjteménye főként a 16–19. század útleírásaira és szakirodalmára fókuszál, esetenként 20. századiakra is.⁷ A könyvtár jelenleg három elektronikus adatbázist tart fenn és gondoz.⁸ A legterjedelmesebb az ún. *Verzeichnis deutschsprachiger Reiseliteratur, 1700–1810*, amely nem csupán a helyi, hanem az európai könyvtárak 1700 és 1810 között megjelent német nyelvű útleírásainak katalógusa, több mint 11 000 tétellel.⁹ A *Verzeichnis der Reiseliteratur und Geographica in der Eutiner Landesbibliothek* a könyvtár saját állományában őrzött útleírásokról közöl részletes bibliográfiai és tartalmi adatokat, ideértve a szakirodalmat, az útikönyveket, a másolatban vagy mikrofilmen olvasható utazási irodalmat is. A harmadik adat-

⁵ Összefoglalóan lásd Brenner 1990.

⁶ A vállalkozásról lásd Griep 1985; Sadowsky 1994. Az ott kiadott *Neue Bremer Beiträge* című sorozat is a 18. századi útleírásokat állította vizsgálatá középpontjába. Lásd Griep–Jäger 1983; Griep–Jäger 1986.

⁷ Eutinban jelenleg 3000 eredeti kiadású útleírás mellett további 2000 kötetet őriznek másolatban, mikrofilmen vagy mikrofilchen, de az állomány folyamatosan bővül, nem csupán nyomtatott, hanem a 19. és 20. század elején keletkezett kéziratos útleírásokkal is.

⁸ Honlapja: <http://www.bibliothek-eutin.de/lb/index.htm>. Köszönöm Susanne Luber (Eutin) segítségét.

⁹ Az adatbázis nem egyszerű felsorolása a nyomtatásban megjelent művek címeinek, hanem annotációkat is tartalmaz, főként könyvészeti megjegyzéseket az egyes kiadásokról, szerzőkről, kiadókról, a könyv fejezeteiről, fordításokról. Az adatbázis egykorú recenziókat sorol fel például az *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*, az *Allgemeine Literatur-Zeitung*, *Büschings wöchentliche Nachrichten* és az *Allgemeine geographische Ephemeriden* hasábjairól, de azt is feltünteti, melyik lexikonban, aukciós katalógusban vagy könyvjegyzékben említik a kötetet. Az adatbázis közli, melyik európai vagy németországi könyvtárban érhető el a könyv egy-egy példánya.

bázis pedig, a 19. századi német nyelvű irodalmat felsoroló katalógus (*Datenbank deutschsprachiger Reiseliteratur des 19. Jahrhunderts*) még kiépítés alatt áll, jelenleg mintegy 3000 tételt tartalmaz.

A nyomtatott útleíró források ily módú katalogizálása a német nyelvű utazási irodalom szinte teljes körű felmérését jelenti, és alapvető segédeszközt nyújt ahhoz a kutatáshoz, amely eddig egyébként is főként erre a forrásbázisra koncentrált.¹⁰ Ezzel ellentétben elhanyagoltnak tűnik a kéziratos forrásoknak, a kéziratban fennmaradt útleírásoknak a vizsgálata. A nyomtatott forrásanyag bősége, valamint az elszórt, kevés információ miatt talán kevésbé csodálható, hogy rendszeres kutatások még nem folytak e téren. A Herzog August Bibliothek szervezésében 1981-ben tartott konferenciát így nem csak azért tarthatjuk úttörő jelentőségűnek, mert a német történészek ekkortól számítják az utazások és útleírások interdiszciplináris vizsgálatának kezdetét, hanem ezen a tudományos tanácskozáson fektették le azt a kívánalmat, hogy a történeti kutatásba be kell vonni a kéziratos forrásokat is.¹¹ Ez az indítvány közel húsz évig mindössze javaslat maradt. Az 1990-es évek végén merült fel először, hogy több jelentős szempontot hagyhatnak figyelmen kívül, ha egyedül a nyomtatott forrásanyagot használják a 18. századi utazások vizsgálatához. Több társadalmi csoport utazásainak feljegyzései ugyanis nem irodalmi igénnyel íródtak, és ezek általában nem jelentek meg egykorúan nyomtatásban.¹²

Ezt a forráscsoportot állította középpontjába az *Europareisen der politischen Funktionsträger des alten Reichs (1750–1800)* elnevezésű potsdami kutatási projekt, amelynek az 1996-ban alapított Forschungszentrum Europäische Aufklärung Potsdam¹³ biztosította a hátteret. A kutatás művészettörténész, irodalomtörténész és történész résztvevői nem az útleírások egy válfaját vagy egy utazástípust, esetleg egyetlen társadalmi réteget vagy mindössze néhány utazót választottak ki. 1998 és 2004 között a kora újkori utazók elhanyagolt csoportjának, az általuk „politikai és társadalmi funkcióviselők”-nek definiált elit (*Funktionsträger*) utazásait vizsgálták,¹⁴ mert míg a 18. századot megelőző évszázadok nemes tanulmányútjairól (*Kavalierstour*) már számos vizsgálatot folytattak, az 1760-tól ismét növekvő számú utazásokra, az uralkodói, hivatalnoki és nemesi elit utazásaira alig fordítottak figyelmet.

A kutatás időhatárának kezdetben 1763-at, vagyis a hétéves háború lezárásának évét és az újból megnövekvő utazási kedv kezdetét, valamint 1789-et határozták meg. A projekt ideje alatt azonban változtattak ezeken az önkényesen

¹⁰ Frank–Rees–Siebers–Tilgner 1999.

¹¹ Maćzak–Teuteberg 1982. Vö. Krisán 1982: magyar nyelvű beszámoló a hazai kutatások fő vonulatait is említve.

¹² A történészek szórványosan ugyan foglalkoztak uralkodók, nemesek, polgárok kéziratos irataival (leginkább akkor, amikor az színesítette a biográfia alanyául választott személy életútjának bemutatását), de ezt a forrásanyagot még nem tárták fel kellőképpen, és ennek következtében elhanyagolták rendszerezését és elemzését. Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 35–38.

¹³ Honlapja: <http://www.uni-potsdam.de/u/fea/>

¹⁴ Frank–Rees–Siebers–Tilgner 1999.

történelmi eseményekhez kötött határekeken, és a 18. század második felét egészen bevonták kutatásaikba. A projekt vizsgálati alanyai a Német-római Birodalom országaiból származók vagy ottani hivatalviselők voltak, de (főként a levéltári iratanyag őrzési helyei miatt) ezt is leszűkítették kihagyva belőle a Habsburg Birodalmat. Kutatásaikhoz az uralkodói családok tagjait, az udvari hivatalviselőket (udvarmestereket, házitanítókat), továbbá a miniszeri és hivatalnoki elit vezető képviselőit, egyházi méltóságokat és a városi polgárság tagjait választották ki.¹⁵ E csoport jelentőségét privilegizált társadalmi helyzetükben, személyes döntési lehetőségeikben és abban látták, hogy példa értékű tevékenységük által (legalábbis egy-egy területen) ízlésformáló és -meghatározó szerepük volt. A projekt jelentőségét és újszerűségét tehát az adja, hogy új hangsúlyokat jelöltek ki. Egy eddig elhanyagoltnak számító időszakot (18. század második fele) és egy eddig figyelmen kívül hagyott társadalmi réteg (nemesi (főnemesi) származású, politikai és társadalmi befolyással rendelkező elit és hivatalviselők) utazásait választották vizsgálatuk tárgyául.

A projekt – a források ismeretlensége és feltáratlansága következtében – első lépcsőben csupán a kéziratos források felmérésére és kategorizálására összpontosított egy nem teljes, de témaorientált feltárás formájában, amelynek a célja az volt, hogy meghatározza, milyen mértékben hatottak az európai felvilágosodás eszméi a privilegizált politikai elit (funkcióviselők) körére, és hogyan befolyásolták ezzel politikai tevékenységüket és kultúrájukat.¹⁶ Ezt a levéltárakban és könyvtárakban végzett szisztematikus, de mégsem teljességre törekvő feltáró munkát a német államhatáron belül valósították meg.¹⁷ A projekt résztvevői a feltárt utazások között az utazás úti célja szerint válogattak, s a későbbi egységes problémafelvetések és kutatási célok érdekében kizárólag a Német-római Birodalmon kívül (külföldön) megtett utazásokat vonták be a vizsgálatba. Kizárták a vizsgálati körből továbbá a katonák ún. katonai és hadinaplóit (hadmozgások, hadjáratok leírásait), és csupán a polgári célú utazásokat vették figyelembe.

¹⁵ Frank–Rees–Siebers–Tilgner 1999: 276.

¹⁶ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 51.

¹⁷ A releváns forrásanyag felkutatására két módszert alkalmaztak az előzetes felmérés során. Egyrészt prozopográfiai módszerrel közel 1100 hivatalviselő életéről folytattak biográfiai és bibliográfiai kutatást lexikonok, nekrológok segítségével, így állapítva meg, ki, mikor és hova utazott. Majd az adatok ismeretében azt kutatták, hogy egy-egy adott személy iratanyaga, hagyatéka mely levéltárba kerülhetett. Másrészt szisztematikusán megvizsgálták, mely köz- és magángyűjtemények (levéltárak, könyvtárak) fondjai és állagai tartalmazhatnak útleírásokat, vagy utazásokra vonatkozó dokumentumokat. Ehhez főként az uralkodói családok levéltáiról, diplomáciai kirendeltségekről és személyi hagyatékokról nyomtatásban már megjelent levéltári fond- és állagjegyzékeket, továbbá kézirattárak nyomtatott katalógusait hasznosíthatták. Írásos megkeresést intéztek továbbá 40 állami, 150 városi, 25 egyházi és 90 jelentősebb nemesi családi levéltárhoz (kevés eredménnyel), valamint 36 állami és tartományi könyvtár, 40 egyetemi és szakkönyvtár és 15 nagyobb városi könyvtár kézirattárához. A felmérés alapján a fontosság és a várható találati arányok függvényében kutatóutakat szerveztek, majd személyes kutatás során tárták fel az ismeretlen forrásanyagot a helyszíni segédletek (katalógusok, mutatókönyvek, jegyzékek, katalóguscédulák) segítségével.

A kutatók végeredményként többféle forrástípust tártak fel és katalogizáltak.¹⁸ Ezek egy-egy utazás dokumentációjában vegyesen található meg, hiszen esetenként komplex forrásbázis maradt fenn: több útinaplóval, terjedelmes levelezéssel, utazási instrukcióval, számlákkal, diplomáciai ügyiratokkal rendelkezünk.

A fennmaradt források három fő csoportba oszthatók.¹⁹ A narratív, elbeszélő források a németországi feltárt mennyiségnek mintegy 70%-át teszik ki. Műfajuk szerint naplók, jelentések, feljegyzések, jegyzetek vagy az utazás alatt írt levelek. Szubjektív jellegük miatt leginkább ezek tanúskodhatnak az utazó személyes, egyéni nézőpontjáról, nézeteiről és meglátásairól. Az elbeszélő dokumentumok forráskritikai elemzése elengedhetetlen, és eközben további altípusokat állapíthatunk meg. Elsősorban azt kell megvizsgálni, kinek íródott a napló, sőt azt is, ki vezette. Megtörténhetett ugyanis, hogy csak egy kísérő útitársról maradt ránk útinapló, aki feljegyzéseit esetleg merőben más szempontból vezette, mint az, aki az utazás fő alakja volt. A korszakban szokásos volt, hogy több főnemes vagy uralkodó nem saját maga vezetett naplót, hanem diktálta, esetleg megbízott valakit a látottak összefoglalásával.

A második típushoz, a dokumentációs források közé tartoznak a számlák, nyugták, vásárlási listák, az utazás alatt beszerzett nyomtatványok listája, közel 15%-nyi mennyiségben. Segítségükkel megismerhetjük az utazások anyagi kultúráját: az utakat, kocsikat, egyéb szállító járműveket, vendéglőket és a fogadók berendezését, az utazás során használatos kellékeket, az ellátást – mindezekre a kiadott útleírások esetében legtöbbször inkább csak elejtett megjegyzésekből következtethetünk. Adataik fontos információkkal szolgálhatnak az útitársak személyéről, a kísérők, szolgák számáról, részvételéről. A számlák segítségével például rekonstruálható az útvonal és ellenőrizhető a naplóban leírt beszámoló. Ha felderíthetővé válik a kiadások mechanizmusa, az felvilágosítást adhat a célország anyagi kultúrájáról és az utazó személyes érdeklődéséről is, hiszen jellemző lehet, mire költöttek és költhettek a szükségeseken kívül (például könyvek, technikai újdonságok, metszettek, porcelán, műalkotások). A pontos, alaposan vezetett tételes költségjegyzékek feltüntetik többek között a borralalóra kiadott összegeket: így rekonstruálhatók a programpontok, vagy akár az utazás alatti ellátás minősége is.

A harmadik részbe tartoznak a kiegészítő források (*Umkreisquellen*), az utazás előtt, közben és után íródott hivatalos ügyiratok, instrukciók, ajánlólevelek, a pénzügyi tervezésről szóló iratok, a távollét idejére szóló rendelkezések. Ezek között főként a technikai előkészítést és az útitársak „beszervezését” illető ügyiratok találhatóak, de gyakoriak az utazás céljáról és várható eredményeiről szóló megnyilatkozások is.²⁰

¹⁸ A tervezet: Frank–Rees–Siebers–Tilgner 1999: 278.

¹⁹ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 51–53.

²⁰ Az ebbe a csoportba sorolt, udvarmesterek számára összeállított instrukció különleges forrástípust képez. A főnemesi szülők ebben pedagógiai és nevelési elveiket foglalták össze, sőt, a dokumentumok átvitt értelemben magukról a korabeli rendi elképzelésekről, azok állandóságáról és változásáról is számot adhatnak.

A részletes forrásfeltárás eredményeként tipologizálhatókká, rendszerezhetővé váltak az elit utazásai. A német kutatók az alábbi utazástípusokat állapították meg az általuk vizsgált társadalmi csoportokon és korszakon belül, fő kritériumnak az utazás célját választva:

1. Uralkodói utazás (*Regentenreise, Fürstenreise*): uralkodók, fejedelmek olyan utazásai, amelyekre nem a korábbi, úgynevezett udvari utazás reprezentációja a jellemző,²¹ hanem sokkal inkább a megváltozott utazási célok. A ceremóniával terhes udvari utazások a 18. század második felében fokozatosan háttérbe szorultak, és az újabb utazásokat a szokványos rendi érdeklődés és reprezentációs tevékenység helyett leginkább politikai és diplomáciai vonások jellemezték. A felvilágosult uralkodó idealizált képéhez egyre inkább hozzátartoztak az információszerző, tapasztalatgyűjtő utazások, amelyen kísérőként magas rangú szakminiszterek is részt vettek, tanáccsal, szakértelemmel elősegítve az uralkodó ismeretanyagának bővülését. E csoportba értendőek nem csupán a trónon levő uralkodó, hanem az uralkodócsalád többi tagjának utazásai (például a trónörökösé) és a női családtagok korábban elhanyagolt utazásai is.²²

2. Nemesi tanulmányút (*Kavalierstour, Kavaliersreise*): főnemesi vagy gazdag polgárcsaládból származó fiatalok gyakran egyetemi tartózkodással összefonódott képzési formája. Ez az utazási típus (a korábbi, 17. századi mintához illeszkedve) a rendi művelődési eszményt szolgálta, és mintegy megkoronázta a nevelkedést, közvetlen tapasztalatszerzési lehetőséget nyújtva az udvari életről. A nemesi *Kavalierstour* így egyrészt lezárta az otthoni nevelést, másrészt bevezetést jelenthetett a határokon átívelő nemesi világba: integrált az európai nemesi társadalomba és elhatárolta a többi társadalmi rétegtől. Mindeközben az otthoni közegből kiszakadt fiatal nemesek megtapasztalhatták az önállóságot, és bizonyos fokú szabadságot élvezhettek.²³

3. Diplomáciai utazás (*diplomatische Reise*): ide tartoznak a főállású diplomaták vagy az uralkodóház tagjainak utazásai, elsősorban politikai tárgyalások, tanácskozások (a 19. század folyamán kongresszusok) alkalmából.

4. Hivatali utazás (*Berufsreise*): olyan személyek utazásai, akik állami megbízásból vagy önállóan, saját kezdeményezésből tapasztalat-, illetve ismeretszerzés céljából indulnak útnak (például tudományos-technikai érdeklődés alapján).

5. Tanulmányút (*Studienreise*): e csoportba osztották azokat az utazókat, akik önállóan, tehát nem hivatalból vagy megbízásból, általános ismeretek megszerzéséért indultak útnak.

²¹ Az udvari utazások főbb jellemzőire lásd Kulcsár 2004a: 32–37.

²² Vö. Raschke 2002.

²³ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 40. Hasonló utazásokon részt vehettek az ifjú trónörökösök is, de a nemesifjak tanulmányútjaihoz képest számos eltérő vonást fedezhetünk fel az ő utazásaikban: előírt ceremonális kötelezettségek, részletes és alapos instrukciók formájában fontos az udvari-uralkodói neveltetés, jelentős számú a kíséret, sőt szerepet kap esetenként a diplomáciai jelleg is. Vö. Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 42–43.

A projekt során összegyűjtött kéziratos források katalógusa röviddel ezelőtt megjelent nyomtatásban is. A kötet azonos szempontok szerint ismerteti 56 utazás feltárt, összesen 195 forrását. Az utazó életrajzán és a látogatás adminisztratív hátterén túl feltünteti a megfigyelések és a jelentéstétel főbb vonásait, valamint szövegrészleteket is közöl. Mellékletben kapott helyett az úticélok, az utazók és a források jegyzéke.²⁴ A forrásjegyzék segítségével olyan vizsgálatok is lehetővé válnak, amelyek nem egy-egy személyre vagy utazásra koncentrálnak, hanem több utazást fognak át: megvizsgálhatjuk például az utazások gyakoriságát, a kedvelt úti célokat, útvonalakat, az utazók összetételét, vagy azok személyét, akikkel az utazás során kapcsolatba kerültek. A nagyszámú utazás adatainak ismeretében az is kitűnhet, vannak-e területi és felekezeti sajátosságok az utazók szokásai vagy az úticélok stb. vonatkozásában.²⁵

Az utazások számát tekintve a német kutatók megállapították, hogy hozzávetőleg évtizedenként regisztrálható változás. Már az 1740 és 1750 közötti időszakot is folyamatos növekedés jellemezte, 1770 és 1790 között pedig megduplázódott az utazások száma. A francia koalíciós háborúk idején, nem meglepő módon, drasztikusan csökkent az utazások száma, bár a fennmaradt útinaplók mennyisége ebben az időszakban is viszonylag állandó maradt. A forrástípusok vizsgálatakor azt is megállapították, hogy a 18. század végére megnőtt a száma az utazások alatti levélben tett jelentéseknek, és csökkent a naplóknek a száma.

E rendkívül komplex forrásanyagnak, többféle egymást kiegészítő forrásnak ilyen nagy arányú feltárása eredményeként már fontos következtetéseket lehet levonni, jóllehet számos, forrásokkal tényszerűen bizonyítható utazás részletes dokumentációja nem maradt fenn,²⁶ és ennek az iratanyagnak a mennyisége nem egyenesen arányos az utazások gyakoriságával. A projekt során vizsgált német birodalmi utazók főként (80%-ban) Franciaországot, Itáliát, Hollandiát, Svájcot és Nagy-Britanniát választották úticélnak. Feltűnő, hogy Kelet-Európa kevésbé szerepelt a célok között, Oroszország elvétve és Spanyolország szinte egyáltalán nem.²⁷ A tartózkodás és a látogatás jelentősége természetesen függött az utazás időtartamától, de érdekes vizsgálati szempontot jelenthet a rövidebb idejű tartózkodás azokban az országokban, amelyeken éppen csak átutaztak (tranzitországok, főként Svájc és Hollandia). A vizsgált időszak végére észlelhetően csökkent a meglátogatott külföldi országok száma, az utazók egy-két határmenti országban tettek utazást, miközben megnőtt a Német-római Birodalmon belüli utazások száma, egyre fontosabbá váltak a látogatások a német fejedelmek udvaraiban.

²⁴ Rees–Siebers 2005. Köszönöm Toma Katalin (Bécs) segítségét.

²⁵ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 56.

²⁶ Ezt olyan összegyűjtött adatok alapján lehet kijelenteni, amelyeket nem közvetlenül, hanem másodlagos forrásokból tártak fel. Ilyenek például az udvaroknál vezetett jegyzőkönyvek (német nyelvterületen különféle elnevezésekkel: *Zeremonialprotokoll*, *Hofjournal*, *Hofstagebuch*). Ezek az általában a (fő)udvarmester vagy ceremóniamester által vezetett kötetek ugyanis kötelező jelleggel feltüntetik az érkező és elutazó magas rangú személyeket és hivatalnokokat. Többször maguk az útinaplók is tanúskodnak más utazókkal történt találkozásokról.

²⁷ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 54.

A feltárt források segítségével több, eddig elfogadott utazástörténeti tendencia felvázolható, illetőleg módosítható. Így például a főnemesek és az uralkodóház tagjai körében továbbra is szokásban maradtak a zárandokutak, a fürdőutak, a diplomáciai utak és a családi okból megtett udvari (reprezentáló) utazások: esküvőre, keresztelőre, koronázásra. A felvilágosodás korában viszont újdonságnak számítanak a reformpolitikai jellegű nemesi és uralkodói tanulmányutak (*Reformstudienreise*). A 18. század derekán egyre divatosabbá váltak az uralkodók, uralkodóházak tagjai körében az inkognitóutazások, és megnőtt a polgári származású szakhivatalnokok száma a kíséretükben.²⁸ A nemesi tanulmányutak (*Kavalierstour*) megszűnését az utazástörténeti szakirodalom eddig, a kéziratos források feltárása hiányában, az 1740 és 1760 közötti időszakra tette, láthatóan helytelenül. Ez a hagyományos, a rendi státust demonstráló, s a klasszikus nemesi tanulmányút elemeit felvonultató utazási típus ugyanis továbbélt nem csupán a polgárok, hanem a nemesi családok körében is.

A feltárt forrásokat több új kutatási irányzat hasznosíthatja. Így többek között a felvilágosodás kori kultúra alakítási folyamatának (*Kulturtransferforschung*) vizsgálata, amely az 1980-as évektől vált egyre intenzívebbé, különösen a 18. századi francia–német kapcsolatok viszonylatában. A kultúra közvetítésének elemzéséhez eddig leginkább olyan (főként polgári származású) személyt választottak, aki huzamosabb ideig élt egy másik országban, és így közvetítő szerepet tölthetett be. Annak megismerése, milyen volt a kölcsönhatás a kiindulási és célkultúra között, különféle kommunikációs csatorna vizsgálata során lehetséges. A magánlevelezések, személyes beszélgetések, az idegen nyelv tudása és tanulása mellett megvizsgálandók a folyóiratok és újságok, a könyvek forgalma és kereskedése, a könyvfordítások. Az utazások kétségkívül jelentős szerepet játszanak, de fontosak a diplomáciai kapcsolatok, az európai intézményi és társasági, egyesületi kapcsolatok, sőt a művészeti is. Mindezekhez a kutatásokhoz újabb szempontokat nyújtanak a politikai-társadalmi elit utazásainak kéziratos dokumentumai.²⁹

A másik vizsgálati módszer az ún. *Reisefolgenforschung*, vagyis annak kutatása, hogy az utazási tevékenység milyen konkrét (ki)hatással volt az utazók kiindulási kultúrájára; milyen tudást szereztek meg, és hogyan ültették át az otthoni gyakorlatba a máshol tapasztalt és megszerzett kulturális, gazdasági, technikai és szervezeti újításokat. Ehhez az egyik legalkalmasabb vizsgálati csoportot az uralkodók, fejedelmek jelentik.³⁰

²⁸ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 56–57.

²⁹ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 48–49.

³⁰ A német kutatók szerint utazásaikat életrajzi vizsgálatokhoz már használták, ám azzal a kérdéssel, hogy az illető utazása milyen kihatással és következményekkel volt a későbbi uralkodói gyakorlatra, Németországban eddig még nem találtak. Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 44. Az e tárgyban eddig folytatott kutatások osztrák részről: Wagner 1965; magyar részről: Kulcsár 2004a.

A POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI ELIT UTAZÁSAI – MAGYARORSZÁGI VIZSGÁLATI LEHETŐSÉGEK

A német kutatási célkitűzések, a bemutatott feltérési módszer és vizsgálati lehetőségek tetszetősnek tűnnek, így a továbbiakban azt vizsgáljuk, mennyiben alkalmazhatóak ezek Magyarországon. Az alábbiakban egy-egy konkrét, kiválasztott személy és utazása alapján vázlatosan bemutatjuk, milyen eltérések és milyen hasonlóságok fedezhetők fel például az utazások célját tekintve az előzőekben bemutatottakhoz képest. A felsorolt példákkal nem célunk az utazó személyének, utazásának teljes körű ismertetése, leírása és elemzése. Mindössze azt szeretnénk bemutatni, hogy (egy-két módosítással) milyen utazástípusokhoz milyen kézirat forrásokat, milyen forrástípusokat lehetne itthon is felhasználni, mindent leginkább a „kölcsonhatás és a következmények” szempontjából, és egyúttal megkísérelni a németországihoz hasonló tipológia felvázolását. Talán ezáltal is bizonyítást nyer, hogy érdemes és szükséges a levéltárakban, kéziratárakban őrzött, eddig ismeretlen források felkutatása, feltárása, és vizsgálatukat követően rendszerezésük is elengedhetetlen.

A németországi példák megfelelő analógiát nyújtanak ehhez a rendszerezéshez, amelyre alább kísérletet teszünk, s amelyhez hasonlóra hazánkban még nem került sor.³¹ A vizsgálatok során különféle kritériumok alapján osztályozhatjuk az utazókat, az utazásokat és a forrásokat. Alapvetőnek tekinthetjük az utazás célját, illetőleg módját – ezek hasonlatosak a német kutatók által felállított típusokhoz. Az utazások helyszínét illetően államjogilag a külföldi utakhoz számítandók a Temesi Bánságban 1778-ig, a visszacsatolásig, valamint a kora újkort tekintve az Erdélyben tett látogatások. Kutatásaink alapján egyértelműen kijelenthetjük, ha az utazások következményeit és hatásait kívánjuk megismerni, a külhoni látogatások mellett feltétlenül a vizsgálat látószögébe kell vonnunk az országon belül megtett utazásokat is,³² amikor az országismeret és a reformtevékenység szempontja kerülhet előtérbe. Ezzel függ össze az utazó személyének kérdése, hiszen az utazó származásától függően (külföldi, Habsburg Birodalomból érkező, magyarországi) más-más megfigyelésekre számíthatunk. A forrásokat tekintve pedig döntő kritériumnak számít, mi volt a napló célja, ki volt a címzettje és milyen nyelven íródott. A 18. századot vizsgálva ugyanis a hivatalos útinaplók és jelentések többsége német nyelvű volt, míg a főnemesség és az uralkodói családok tagjai a francia nyelvű levelezéseken kívül a naplókat is gyakran vezették franciául. A korábbi évszázadok latin nyelvű dokumentumai mellett továbbá egyre inkább megjelennek a magyarul íródott útinaplók is.

³¹ Az utazások magyarországi kutatástörténetére lásd Kovács 1988: 96–100; G. Györffy 1991: 9–11; Kulcsár 1996; Kulcsár 2004a: 16–18.

³² Az ismertetett potsdami projekt ugyan nem vette figyelembe az államhatárokon belüli utazásokat, de hangsúlyozták jelentőségüket és a 18. század derekától egyre növekvő számukat.

I. Uralkodói utazások (*Regentenreise*)

A németországi mintához képest alapvető eltérést tapasztalhatunk a fejedelmi, uralkodói utazásnál. Az osztrák örökös tartományok és Csehország élén álló uralkodóház tagjai ugyan perszónálunióval kapcsolódtak a Magyar Királysághoz (majd 1699-től az Erdélyi Fejedelemséghez is), de a kora újkorban nem beszélhetünk Magyarországon nemzeti uralkodóról. Ezért a potsdami kutatási programban vizsgált német-római birodalmi fejedelmekéhez képest nálunk más minőségűnek számít a (Habsburg–Lotharingiai) uralkodók utazása. A hatások, kihatások és kölcsönhatások így általában nem közvetlenül csak Magyarországra értelmezendők, hanem valamennyi tartományra. A női családtagok utazásait tekintve is hasonló a helyzet, akkor is, ha magyarországi látogatásaikat vesszük figyelembe. Mária Terézia ugyan számos kisebb „kirándulást”, utazást tett például Pozsonyba, ahol lányát, Mária Krisztinát és vejét, Albert szász–tescheni herceget látogatta meg, de az utazás tényének megállapításán túl kevés dokumentációt találunk ezekről.³³ Az uralkodócsalád női tagjai közül Mária Krisztina főhercegnő férjével együtt több nyugat-európai államban megfordult, I. Ferenc és József nádor kíséretében pedig hitvesei is útra keltek (a 19. században), de az önállóan megtett utazások egyáltalán nem jellemzőek.³⁴ Ezt az utazási típust tehát szinte kizárhatjuk vizsgálatainkból.

Ha mindezen eltéréseket figyelembe is vesszük, az uralkodócsalád férfi tagjainak utazásai beletartoznak a vizsgálati halmazba. Ahogy azt a német kutatók is hangsúlyozták, egyértelműen az uralkodó példáján keresztül mutatható ki a leginkább, milyen hatással járhat egy-egy külhoni (és belföldi) látogatás az országon, birodalmon belüli állapotokra.³⁵

Erre a vizsgálatra egyértelműen II. József a legalkalmasabb személy. Utazásainak gyakorisága, célja, megfigyelés-rendszere, valamint törekvése, hogy változtasson, jobbítson országainak berendezkedésén, szinte predesztinálja e vizsgálati módszerre. Közismert, hogy II. József sokat utazott, de mégsem járt Európa valamennyi országában. Külhonban leginkább testvéreit látogatta meg, és ennek révén (vagy ürügyén?) indult ismerkedő, tapasztalatszerző utakra külföldön. Hoszszabb ideig csupán Oroszországban időzött (ott kétszer is), Hollandiában, Svájcban mindössze rövid ideig, átutazás alkalmával. 1777-ben felvetett látogatási programjában Anglia mellett Svédország, Hollandia, Flandria, Hamburg és Dánia is szerepelt volna, de erre végül nem került sor.³⁶ Utazásainak gazdag dokumentációja miatt meglepő lehet, hogy mindezüdig külföldön csupán egy tanulmány elemezte

³³ A pozsonyi látogatásokra lásd például Österreichische Staatsarchiv, (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Hofarchiv, Zeremonielldepartement (= Zer. dep.) Zeremonialprotokolle (= ZP) Bd. 31. (1766) passim, Bd. 32. (1767–1768) passim.

³⁴ József nádor és Alexandra Pavlovna 1800. évi magyarországi utazásáról például a postameszterekhez intézett fogalmazványok tanúskodnak: Magyar Országos Levéltár (= MOL) C 95. Az uralkodóház és tagjainak utazásai. 1800 József főherceg (10. doboz).

³⁵ Erre példák: Wagner 1965; Kulcsár 2004a.

³⁶ Cauchie 1912: 168–169.

a császár útinaplója alapján, hogyan tudta saját uralkodói praxisába átültetni, alkalmazni a külföldi utazás során szerzett tapasztalatait és élményeit.³⁷

József utazásainak dokumentumait közel 11 dobozban őrzik Bécsben, közöttük nem csupán a saját kezű, szűkszavú útijegyzetei és diktált, részletesebb naplói találhatóak meg, hanem előzetes útvonaltervek, a kíséret összetételének listája, elszámolások, továbbá az út során összegyűjtött vegyes iratok, mellékletek – mindezek egy-két részközléstől eltekintve kiadatlanok.³⁸ Máshol őrzött egyéb források, mint például egy kéziratos útinapló II. József 1780. évi oroszországi útjáról, valamint Katalin levelei kiegészítik és árnyalják a látogatásról kialakult képünket, leginkább az utazás lefolyására, a technikai részletekre, esetleg a személyes találkozásokra nézve.³⁹

II. József esetében nem hagyhatjuk említés nélkül a több hónapra nyúló látogatásait saját országaiban és tartományaiban.⁴⁰ Ezek jelentősége és a társ-, majd az egyeduralkodására gyakorolt hatásai vitathatatlanok. A gazdag forrásanyag⁴¹ lehetővé teszi annak megállapítását, hogy utazásai során mi és milyen hatással volt rá. Útinaplóinak megjegyzései, jelentéseinek fontosabb pontjai és tételei, az összegyűjtött beadványok, az Államtanács ülésein megtárgyalt témakörök és végül az uralkodói rendeletek nem csupán a kölcsönhatásról és a következményekről adnak számot, hanem az is nyomon követhető, milyen folyamaton (akár változásokon), tárgyalási és döntési állomásokon ment át egy-egy probléma és felvetés az államapparátus működése során.⁴²

A császár utazásait nem oszthatjuk be a klasszikus uralkodói utazások körébe, sem a célokat, sem az utazás módját tekintve, még a külföldön, inkognitóban, Falkenstein grófjaként tett látogatásai is inkább ismeretszerzők voltak, nem pedig reprezentációs célokat szolgáltak. E *Reformstudienreise*-k mellett kevésbé ismertek a diplomáciai célú utazásai Oroszországban, valamint a II. Frigyesrel való találkozásai (1769, 1770). Ez utóbbi esetében a diplomáciai kirendeltség levelezésében található az utazás tervére, egyes állomásaira és a programokra vonatkozó adatokat, amelyek nem közvetlenül az uralkodó véleményét tükrözik, hanem például a Berlinbe akkreditált szász miniszterét.⁴³

³⁷ A tanulmány utalások szintjén, II. József látogatásának programpontjai alapján mutatta be a szociális intézményekben (kórházakban, ispotályokban, szegényházakban) szerzett tapasztalatait és a későbbi egyeduralkodása alatt francia példák nyomán bevezetett reformintézkedéseit. (Wagner 1965: 232–234.) Szintén a franciaországi mintának tulajdonítható, hogy II. József is előírta a könyvkiadóknak, megjelent könyveikből legyenek kötelesek példányokat átadni a királyi (egyetemi) könyvtárnak. (H. Balázs 2005b: 291, 293.)

³⁸ II. Józsefnek Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban tett utazásairól szóló útinaplóit a MTA Bolyai János kutatási ösztöndíja segítségével készítettem elő kiadásra.

³⁹ Nyomtatásban: Donnert–Reinalter 1996; Piszma 1872. A Bécsben őrzött iratok: ÖStA HHStA, Habsburg-Lotharingisches Familienarchiv (= FA) Hofreisen Kt. 11.

⁴⁰ Kulcsár 2004a. Az utazások hatására lásd különösen a 4. fejezetet, 358–422.

⁴¹ A forrástípusok részletezése: Kulcsár 2004b.

⁴² Minderre lásd a magyarországi, erdélyi és temesi bánsági viszonyok kapcsán: Kulcsár 2004a.

⁴³ Vö. az 1766-ban tervezett találkozásra: ÖStA HHStA Staatskanzlei, Diplomatische Korrespondenz, Kt. 14. alter Fasc. 20. Relationen des Grafen Wurmbrand aus Dresden an die Staatskanzlei. Nr. 32. fol. 141–142. Melléklet, másolat, 1766. jún. 30.

Kevésbé ismertek és kevésbé kutatottak II. József unokaöccsének, a későbbi I. Ferenc osztrák császárnak és magyar királynak az utazásai, pedig nagybátyjához hasonlóan Ferenc is sokat utazott, sőt rendkívül gazdag és változatos dokumentáció maradt fenn 19. századi látogatásairól, közel 50 dobozban. A saját kézzel vezetett feljegyzések mellett útinaplói tisztázata és számos, különféle melléklet is fennmaradt: táblázatok, összeírások és adólisták másolatban, az audienciára járultak névsora, tisztviselők kimutatásai, ezredjelentések, térképek, tervrajzok (például a Magyarországon megépített és építendő csatornákról). E sokrétű forrásbázis különféle kutatási lehetőségekre alkalmas: megismerhetők a technikai előkészületek, az információgyűjtés szempontjai és az adatszolgáltatás mechanizmusa. Ezeket felhasználva még közvetlenebbül fel lehetne tární Ferenc utazásainak eredményeit és következményeit. II. József unokaöccse különféle utazásokon vett részt: katonai szemleutakon és hadgyakorlatokon, vadászatokon, rövid látogatásokon magánbirtokain, továbbá hivatalos, esetleg diplomáciai céllal megtett utazásokon (országgyűlésekre, politikai kongresszusokra, tanácskozásokra), és több látogatást tett birodalmán belül is.⁴⁴ Számunkra igen fontos a császárpár 1817. évi öthónapos utazása Galíciában, Erdélyben, majd a Temesi Bánságban.⁴⁵ Bár az útvonal megegyezett II. Józsefével, ez az utazás külsőségeiben mégis megtartotta a korábbi időszakok udvari utazásainak kötelező ceremóniáját: Ferenc hitvesével együtt hivatalos tiszteletadásokon, fogadásokon, bálokon vett részt.

II. Tanulmányút (*Kavalierstour*)

a) Miksa főherceg

Első helyen egy olyan személy, Habsburg–Lotharingai Miksa főherceg szerepel, aki származása szerint jogosan kerülhetne az előző részfejezetbe. A választott utazás típusát, az utazás módját és célját tekintve azonban inkább ebbe a csoportba illik. Mivel mind József, mind Lipót főhercegek fiatalon házasodtak, neveltetésük nem zárulhatott tanulmányúttal. Mária Terézia fiai közül csak a legifjabbat, Miksát küldték a klasszikus európai tanulmányútra. Utazása plasztikus példája a 18. századi nemesi-fejedelmi *Kavalierstournak*, amely elsősorban nem a leendő uralkodó lexikális tudását, hanem társadalmi kapcsolatait, látószögét kívánta szélesíteni és viselkedésmintákat közvetíteni, mindezt rokonlátogatásokkal ötvözve. Ráadásul a korszak egy másik divatjelensége, az uralkodói családoknál a 18. század második felében előszeretettel alkalmazott inkognitó is megfigyelhető, mivel nem legmagasabb rangja alatt, hanem Burgau örgrófjaként tette meg utazását.⁴⁶

⁴⁴ Az utazások iratanyaga: ÖStA HHStA FA Hofreisen Kt. 13–61.

⁴⁵ Teleki 1869; Taborsky 1937. A magyarországi útinapló és a mellékletek: ÖStA HHStA FA Hofreisen. Kt. 29–34.

⁴⁶ ÖStA HHStA Hofarchiv, Zer. dep., Ältere Zeremonialakten (= ÄZA) Kt. 87. „Note des Oberst-Hofmeister über das Zeremoniell bei der Abreise des Erzherzogs Maximilian. 1774, 26/IV.”

A főherceg utazásának célja a társasági érintkezés révén a tapasztalatszerzés és a jellemformálás volt. II. József viszont ellenezte az utat, mivel túl fiatalnak tartotta a 17 és fél éves Miksát ahhoz, hogy egy európai utazás hasznára lehessen.⁴⁷ A főherceg 1774. évi útvonallistáján nagy súllyal szerepeltek a meglátogatott német egyházi és világi fejedelemségek (Mainz, Trier, Baden, Pfalz, Württemberg, Bajorország), ahol megismerkedhetett udvarukkal és udvari életükkel. Különben leginkább rokonlátogatás ürügyén járt (Brüsszel, Franciaország, Róma és az itáliai udvarok).⁴⁸

A fiatal főherceget kezdetben a Magyar Királyság helytartójának szánták, és így meg kellett ismerkednie az országgal, annak berendezkedésével és (mint annak leendő főkapitánya) a katonai erejével is. 1776 tavaszán Szombathelyen katonai képzésben részesült, majd egy esztendővel később az egész országot bejáró utazásra indult, hogy saját szemével tekintse meg, élményeket, tapasztalatot gyűjtsön. Főként postautakon utaztak, hiszen azokon lehetett a leggyorsabban haladni, ezért Miksa – a határszakaszokat kivéve – császár fivérének útvonalát követve tekintette meg a királyságot. Ezúttal azonban nem a korabeli inkognitó fogalom szerint, Burgau örgrófjaként kelt útra. II. Józsefhez hasonlóan ő is „rangrejtve”, vagyis saját rangjában, de csökkentett ceremóniával utazott,⁴⁹ és az utazás megszervezését a katonai és a polgári hatóságok ez alkalommal is közösen végezték.⁵⁰

Látogatásairól a korabeli sajtón kívül a bécsi levéltárak őriznek forrásokat. Külföldi tanulmányútjának elsődleges forrásanyaga egy töredékes útinapló, amely az első tíz hónapról hiányzik. Miksa élményeit anyja levelei is megőrkítik, és Mária Terézia véleményét tükrözi a részletes, nagy gonddal összeállított instrukció szövege is.⁵¹ A főherceg a birodalom keleti részén tett látogatás után – feltehetően II. József ösztönzésére és előírására – írásban összefoglalta a látottakat, és bár az utazás elsődleges célja katonai és gazdasági volt (az erődítmények és bányaművek megtekintése), jelentésében helyet kapott Magyarország gazdasági és kulturális állapotának jellemzése is.⁵² E források kevés szubjektív megjegyzést tartalmaznak, feltehetően inkább feladatként osztották rá a napló vezetését, így nem igazán alkalmas arra, hogy megállapíthassuk, milyen személyes, egyéni megfigyeléseket tett a főherceg, ráadásul Miksa életútjának ismeretében nehéz alkalmas forrásnak tekinteni az utazások hatásának és következményeinek vizsgálatához. 1778-ban a bajor örökösödési háború alatt ugyanis megbetegedett, és a hónapokig elhúzódó betegség szövődményei miatt már nem volt képes a katonai

⁴⁷ ÖStA HHStA FA Hofreisen Kt. 2. „Reiseprojekt von Erzherzog Maximilian. 22. Jul. 1775.” Vö. Braubach 1961: 28.

⁴⁸ Az utazás leírását lásd Braubach 1961: 28–38.

⁴⁹ Vö. Wienerisches Diarium 1777. Nr. 50. 1777. jún. 2.

⁵⁰ Vö. MOL C 42 Fasc. 85. Nr. 592. 1770. fol. 3–30.

⁵¹ Braubach 1961: 28–30.

⁵² Braubach 1961: 40–41; Braubach 1991: 386–387. Az utazás anyagát lásd ÖStA HHStA FA Hofreisen Kt. 2. fol. 575–618. és ÖStA HHStA FA Estensisches Archiv. Kt. 149. (az útinapló másolata és „információs” anyagok Magyarországról, például másolatok a magyar udvari kancellária és a helytartótanács jegyzőkönyveiből, az 1777 és 1779 közötti időszakról).

szolgálatra, így meghíusultak a bécsi udvar azon tervei, hogy a legifjabb főherceg kerüljön Magyarország helytartói posztjára.⁵³ Az ország javára tett változtatások és reformok tehát tőle nem voltak várhatóak, hiába látta saját szemével a rábízandó területet. Hosszabb, célzott és közvetett vizsgálatok árán lehetne feltehetően bemutatni azt, milyen hatással voltak későbbi tevékenységére (ő volt az utolsó kölni választófejedelem) a külföldi utazások, illetve a magyarországi látogatás.

b) Nemesek tanulmányúttjai

Vitathatatlan, hogy a magyar és a külföldi szakirodalom a legintenzívebben a nemesi tanulmányúttal, főként a 17. századi utakkal foglalkozott.⁵⁴ A 18. századot tekintve a magyarországi kutatás érdeklődése előszeretettel fordult a protestáns nemesifjak (és kíséretükben a polgári származásúak) külföldi utazásai és egyetemjárásai felé, a témában még forrásközlések is megjelentek. Teleki József gróf (1738–1796) például terjedelmes magyar nyelvű naplót vezetett az 1759 és 1761 közötti európai utazásáról és Bázelen, Leydenben folytatott egyetemi tanulmányairól, és pedánsan feljegyezte napi kiadásait is.⁵⁵ Családi levéltáraink és könyvtáraink kéziratтары – a németországiakhoz hasonlóan – számos ismeretlen, kéziratossal rendelkeznek a 18. századi tanulmányutakról. Az elsődleges források (útinaplók, feljegyzések) és az esetleges levelezés mellett több kiegészítő forrástípus létezik, amelyekre érdemes felhívni a figyelmet.

Tanulságos például József fiának, Teleki Lászlónak (1764–1821) az utazása. A fiatal grófort apja, saját korábbi utazásához hasonlóan, külföldi tanulmányútra küldte. László 1784 és 1786 között göttingeni tanulmányai előtt és után tett utazást Nyugat-Európában.⁵⁶ Utazásainak állomásait azonban egyedül a fennmaradt útinapló alapján nem rekonstruálhatjuk. Egy másik forrástípust viszont segítségül hívhatunk, amelyet egyébként a potsdami projekt résztvevői nem emeltek ki: az emlékkönyvet.⁵⁷ Teleki László emlékkönyveinek 95 bejegyzése nem időrendben követi egymást, de a sorrendiséget helyreállítva felvázolható az útja.⁵⁸

⁵³ Braubach 1961: 46–49.

⁵⁴ A *Kavaliertour*ról szóló legújabb külföldi és magyar szakirodalom összefoglalását lásd Toma 2005: 207–208.

⁵⁵ Tolnai 1987. A költséglista: 268–310.

⁵⁶ Teleki László útinaplója és emlékkönyvei, MTA Könyvtára, Kézirattár (= MTAK K) Történeti Napló 8° 13.; Vegyes 8° 1. és 5. – Említése tanárnőmnél: H. Balázs 1967: 87, 109. H. Balázs Éva javaslatára Teleki László utazásáról előadást tartottam Tours-ban 1992-ben az „International Students of History Association” IV. konferenciáján: *A way of making acquaintance with Europe: Study and Grand Tour in the 18th century – Teleki László, 1784–1786*.

⁵⁷ Vö. Henning 1981.

⁵⁸ 1784 novemberében Pestről Bécsbe, majd onnan észak felé vezető utazása. Prága és Drezda után Weimar érintésével 1785 nyarán már Göttingenben, az egyetemi városban volt, amelyet egy esztendővel később, 1786. szeptember 21-én hagyott maga mögött. (MTAK K Történeti Napló 8° 13. fol. 2.) Ezt követően kíséretével, István fivérével és Cornides Dániellel továbbindultak Angliába, Franciaországba, Hollandiába és Svájcba.

Az emlékkönyvek bejegyzései pedig felvilágosítást adhatnak a kapcsolatrendszeréről, a korabeli „divatos” személyiségekről, a tanulmányút kötelező állomásairól.

A potsdami kutatók a *Kavariertour*hoz sorolták a gazdag polgárcsaládok finnak utazásait, tanulmányútjait is. Magyarország esetében, a helyi sajátosságok miatt, kevés olyan forrást találhatunk, amely kimondottan csak polgárfiútól származik.⁵⁹ A magyar polgárság kevésbé volt fejlett, mint a nyugat-európai, így kevesebb lehetősége volt önálló külföldi utazásokra, leginkább egy-egy nemesifjú kísérijeként láthatott világot. A források is szerényebben őrződtek meg számunkra. A kutatást nehezítheti továbbá, hogy a leggazdagabb történeti városi levéltárak, amelyekben ilyen útinaplókat őrizhetnek, nem a mai államhatáron belül találhatóak (Szlovákiában, Romániában).

III. Hivatali utazás (*Berufsfreise*)

a) Utazások állami megbízásból

Egy hivatalviselő külföldi és a Habsburg Birodalom tartományaiban tett utazásaira példa Karl von Zinzendorf gróf. Zinzendorf egy Alsó-Ausztriából Szászországba menekült protestáns grófi családban született Drezdában 1739-ben. 1757 és 1760 között a jénai egyetemen jogi tanulmányokat folytatott, majd féltestvére, Ludwig von Zinzendorf gróf meghívására Bécsbe utazott. 1762-ben az alsó-ausztriai kereskedelmi tanács tanácsosa lett. Miután áttért a katolikus hitre, osztrák állami szolgálatba léphetett: 12 esztendő alatt (1764 és 1776 között) az udvar megbízásából Norvégiát és az Oszmán Birodalmat kivéve beutazta a korabeli Európát, valamint a Mária Terézia uralkodása alá tartozó országokat és tartományokat.⁶⁰ Ezután hat esztendőn át, 1776 és 1782 között Trieszt kormányzója volt. II. József 1782-ben Bécsbe hívta, és az Udvari Számvevőszék elnökévé nevezte ki. I. Ferenc uralkodása alatt állam- és konferenciaminiszter, majd vezető államminiszter volt; a közeletről 1809-ben vonult vissza. 1765-ben megélhetése miatt belépett a német

⁵⁹ Egy példa: Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, XV. 20. Kéziratok könyvek gyűjteménye, 8. doboz, Nr. 49. Benne például az 1781 és 1789 közötti, főként szászországi tartózkodásra utaló bejegyzések. Köszönöm Dominkovits Péter (Győr-Moson Sopron Megye Soproni Levéltára) segítségét.

⁶⁰ Zinzendorf 1764-ben Tirolban, Svájcban, Dél-Franciaországban és Észak-Itáliában, 1765-ben Máltán és a Földközi-tenger vidékén (Spanyolországban, Szardíniában és Szicíliában) járt. 1766-ban beutazta Itáliát és Görögországot, egy évvel később Németalföldet, Franciaország egy részét, Spanyolországot, valamint Portugáliát. 1768-ban került sorra Anglia, Skócia és Írország, 1769-ben Franciaország, Hollandia és Németalföld. Ezután közel egy évet töltött Brüsszelben. 1771-ben kezdte meg a Habsburg Birodalom országainak és tartományainak felmérését, először az osztrák örökös tartományokban, majd 1772-ben Magyarországon, Szlavóniában, Erdélyben és a Temesi Bánságban járt. 1773-ban Csehország, Morvaország és Szilézia következett, egy évvel később a keleti és északi területek: Galícia, Bukovina, Lengyelország, Oroszország, Finnország és Svédország. 1775-ben Dániában, Schleswigben, Hamburgban tett látogatást.

lovagrendbe, lemondva a házasságkötés és a családalapítás lehetőségéről. 1801-től haláláig, 1813-ig a lovagrend ausztriai kerületének tartománymestere volt.⁶¹

A képzett, olvasott gazdaságpolitikai szakember tehát hivatalból, megbízásból utazott: a bécsi udvar kiküldetésében mérte fel az európai államoknak és a Habsburg Birodalom országainak és tartományainak gazdasági helyzetét, potenciálját, ipari és kereskedelmi lehetőségeit.⁶² Számos utazása során alapos ismeretekre, hasznos tapasztalatokra és széles látókörre tett szert – ezáltal igazi modellalakja lehet az európai kultúra-közvetítési folyamat kutatásának és a *Reisefolgenforschung*nak is.⁶³ Nem véletlenül, mert a grafomán gróf felbecsülhetetlen értékű naplóköteteket, jelentéseket, hatalmas mennyiségű iratanyagot hagyott hátra.

Zinzendorf fáradhatatlan naplóíró volt: tizenhárom éves korától kezdve élete végig 55 naplókötetet töltött meg napi élményeivel. Ezek mellett gondosan megőrizte hivatalos ügyiratait, iratmásolatait, a jelentéseit, hivatali feljegyzéseit is. Tudatosan törekedett arra is, hogy rendezett állapotban fennmaradjon írásos hagyatéka, amelyet végrendeletében a bécsi Hofbibliothekra hagyott. Az Államtanács a hagyatékot politikailag olyan jelentősnek és fontosnak értékelte, hogy a hivatali iratokat és a naplókat lefoglalta és a saját levéltárába szállíttatta.⁶⁴ A családi (magán) levelezése, családtörténeti kutatásainak eredményei, könyv- és térképgyűjteménye a német lovagrendre vonatkozó iratokkal egyetemben a német lovagrend levéltárába kerültek, amely napjainkban is őrzi azokat.

Ilyen hatalmas mennyiségű és különféle típusú iratanyag kapcsán nem meglepő, ha napjaink utazás- és útleírás-kutatása a gróf látogatásait előszeretettel helyezi vizsgálatai középpontjába. Mindezt azonban nehezítette, hogy a forrásbázis sokáig csupán kéziratos formában volt elérhető. A grófról és főként utazásairól csak esettanulmányok, valamint naplóiból egy német nyelvű válogatás jelent meg.⁶⁵ Hans Wagner előmunkálatai alapján végül 1997-ben szemelvények láttak napvilágot a gróf ifjúkori naplóiból,⁶⁶ és a vállalkozást felkarolta az Osztrák Tudományos Akadémia Újkori Történeti Bizottsága (*Kommission für Neuere Geschichte Österreichs*). Walter elhunya után Grete Walter-Klingenstein vezetésével Grazban egy kutatócsoport alakult külföldi történészek közreműködésével. Mivel a naplók teljes kiadása olyan hatalmas feladat, amely jelenleg megvalósíthatatlannak tűnik, a cél a részleges közlés, elsősorban az utazásokra koncentrálva.⁶⁷

⁶¹ Életére lásd Pettennegg 1897; H. Balázs 2005a (az 1975-ben megjelent magyar tanulmány újraközlése).

⁶² H. Balázs 2005a: 133.

⁶³ Eddigi vizsgálatok: Gürtler 1985; Klingenstein 1990; Fattinger 2002; Faber–Garms–Cornides 2005.

⁶⁴ Klingenstein 2003: 249.

⁶⁵ Wagner 1963: 140; Wagner 1972. A gazdaságtörténészekon kívül Magyarországon tanárnőm, H. Balázs Éva hívta fel Zinzendorfra a figyelmet. H. Balázs 1975 (magyarul 2005a).

⁶⁶ Breunlich–Mader–[Wagner] 1997.

⁶⁷ Vö. Fattinger 2003. A kutatócsoportban osztrák, francia, belgiumi, svájci, brit, olasz és magyar kutatók vannak, akik a gróf egy-egy utazásának feljegyzéseit rendezik sajtó alá. Kivétel ez alól a trieszti kormányzóság időszaka, amely teljes egészében kerül publikálásra, a remények szerint hamarosan. Előkészületben van az Angliában, Skóciában és Írországban, valamint a Svájcban tett

Zinzendorf alapos felkészülése kétségkívül példa nélküli: feljebbvalói szóban tudatták vele az államérdekből fontos szempontokat és a megtekintendő objektumokat, a gróf pedig nyomtatott „forrásanyag”-ot, például útleírásokat olvasott, ha léteztek és fordításban elérhetőek voltak számára ilyenek a beutazandó vidékre nézve. Nagy olvasottságának köszönhetően már ifjabb korában több alapvető művet és gazdaságméleti munkát kézbe vett, de egy-egy utazást megelőzően tudatosan okította magát, és vásárolta meg a szükséges műveket. Hagyatékából kitűnik, hogy részletes adatgyűjtést végzett az aktuális gazdaságpolitikai és állami-gazgatási rendeletekről. Erdély esetében például saját maga fordított latinból egy országleírást,⁶⁸ és az esetleges nyelvi korlátokon segédanyag összeállításával próbált túljutni.⁶⁹ Kiterjedt külföldi kapcsolatai révén előre gondoskodott az ajánlólevelekről.⁷⁰ Felmérő utazásai nem csupán közvetlen hasznot hajtottak az állam számára, hanem személye által közvetített is: megszerzett ismeretei, tapasztalatai révén mint gazdasági szakember alkalmassá válhatott a későbbiekben vezető funkcióra. Megbízatai tehát egyértelműen „befektetés”-nek tekinthetők,⁷¹ az általa felvetett megoldások, az elméletek gyakorlati alkalmazása közvetlenül is lemérhetővé vált mind a kortársak, mind a későbbi korok történésze számára.

Zinzendorf magánnaplói különleges forrástípust jelentenek, mivel nem kimondottan az utazás idejére vonatkoznak, hanem élete krónikájának is részét képezik. Megjegyzései a napi programjáról, találkozásairól, az olvasott és áttanulmányozott, helyiektől átvett jelentésekről, az esti társasági életről (színházról, estélyekről) és a napi időjárásról, klimatikus viszonyokról szólnak. Adatgazdagsága miatt több történeti diszciplína meríthet naplóból.⁷²

Zinzendorf utazásainak szakmai jellegét, a látogatások hatásait, a megtekintett országokban szerzett tapasztalatokat leginkább a hivatalos jelentéseiből ismerhetjük meg. Beszámolóit utazásai végeztével készítette el, a klasszikusnak nevezhető jelentés formában: többször külön részben tárgyalta az egyes területeket, városokat, és megfigyeléseit tematikus rendben is összegezte. Mária Terézia felkérésére 1772 februárjában Zinzendorf feljegyzést készített addigi jelentéseiről. Számadatait olvasva elképesztő a gróf grafomániája és munkabírása: alkalmazásának nyolc éve alatt 84 jelentést készített: 31 relációt írt a Svájcban és a Német-római Birodalomban tett utazása során, tizenkilencet itáliai, szardíniai, máltai,

látogatás kézírata is. Az *Internationales Forschungsprojekt Zinzendorf* tagjaként és tanácsadójaként H. Balázs Éva irányította és koordinálta a magyarországi útinapló kiadásának munkálatait.

⁶⁸ ÖStA HHStA Kabinettsarchiv (= KabA) Nachlaß Zinzendorf (= NZ) Kt. 6. Ungarn. fol. 239r–272v. Például vámokról és harmincadvámokról szóló rendelkezések gyűjteménye. ÖStA HHStA KabA NZ Kt. 6. Siebenbürgen. fol. 1–104v. „Kurzgefaßte Nachricht von dem Fürstenthum Siebenbürgen und denen demselben einverleibten Stühlen der Königreich Ungarn 1760 aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt 1763...”

⁶⁹ ÖStA HHStA KabA NZ Kt. 6. Ungarn. fol. 16r. Latin-német szöszedet a közigazgatási funkciókról, tisztviselekről, szakkifejezésekről, például nádor, mezőváros, közgyűlés stb.

⁷⁰ Fattinger 2002: 137–142.

⁷¹ Fattinger 2002: 134–136.

⁷² H. Balázs 2005a: 130.

tizenkettőt portugáliai és spanyolországi tartózkodása után. Franciaországról öt jelentést, a nagy-britanniai látogatásról tizet nyújtott be az uralkodónőnek. Az osztrák Németalföld és a belső-ausztriai területek állapotáról összesen hét relációt vetett papírra.⁷³ Ezek főként a gazdaság, az ipar, a szárazföldi és tengeri kereskedelem, a közlekedés kérdéseit tárgyalták. Hivatalos relációinak terjedelméről és tartalmáról valamelyest képet alkothatunk a Temesi Bánságról fennmaradt töredékes, 226 lapos összeállítása alapján. Az 1772. évi látogatás részletes jelentései ugyanis (a gróf több más kéziratával egyetemben) a második világháborúban a kabineti levéltár kiköltöztetett részei között elpusztultak.⁷⁴ A bánsági viszonyok kapcsán bőséges és aprólékos adatközlést olvashatunk, így többek között történelmi áttekintést, a terület közigazgatási felosztásának, gazdaságának és bányászatának jellemzését, a behozott árukról táblázatos adatokat, továbbá a katonaság és az erődök bemutatását.⁷⁵ Zinzendorfnak a kortársak által is elismert jelentőségét jelzi, hogy iratairól közel egykorú másolatok készültek – ezek feltárásához (és feltalálásához) szintén célzott kutatás és némi szerencse szükséges.⁷⁶ A gróf jelentéseinek elemzése, javaslatainak elfogadása, alkalmazása megfelelő vizsgálati alapot jelenthet a *Kulturtransferforschung* és a *Reisefolgenforschung* számára: e vizsgálatokhoz felhasználhatóak még az egykorú hivatali ügyiratok is (Államtanács, kamarai ügyiratok, kancelláriai ügyiratok).

Zinzendorf hagyatéka egy másik olyan forrástípusban is gazdag, amelyet a németországi projekt az elsődleges narratív források között említ: a gróf terjedelmes magánlevelezése kiegészíti naplóját, és újabb adalékokkal szolgál az ott olvasható élményeiről és esetenként szubjektív megfigyeléseiről. Évi 250–450 levele széles körű személyes kapcsolatairól, eszmecseréről, különböző gazdaságpolitikai elképzelésekről – valódi információcseréről tanúskodik.⁷⁷

A hivatali utazás magyar megfelelője Hadik András Habsburg Birodalomban tett útjai. Hadik András (1711–1790) köznemesi család szülöttje volt, leginkább katonaként ismert Magyarországon. Katonai pályafutása 1732-ben zászlósként indult, halálakor viszont már a Habsburg Birodalom legfőbb katonai szervének, a bécsi székhelyű Udvari Haditanácsnak az élén állt. Közismert a hétéves háborúban 1757-ben végrehajtott nevezetes vállalkozása, „Berlin megsarcolása”.⁷⁸ 1763-tól a pesti kerületi lovasság felügyelője lett, és katonai haditetteiért grófi, majd

⁷³ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHK) Hofkammerarchiv (= HKA), Handschriften 78. No. 299/d.

⁷⁴ Coreth 1958: 522. A 72 darab elpusztult kézirat között a 121–123. kötetekben.

⁷⁵ ÖStA HHStA KabA NZ Kt. 6. Banat. A teljes kézirat több mint 319 oldal volt, javaslatokkal.

⁷⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSzK K) Quart. Germ. 139. „Erörterung der Frage, ob in denen an der Krone Hungarn gehörigen Provinzen der Oesterreichischen Monarchia das nämliche Mauth-System, wie in den Böhmisch und oest. Erbländern und zwar ohne Schaden für diese Letztern eingeführt werden könne”. és uo. Fol. Germ. 266. „Des Grafen von Zinzendorf Gedanken über die Zöllnen und Mauth nebst deren Anwendung auf das gegenwärtig in den K. K. Deutschen und Ungarischen Erbländern vorwaltende Maut.” 1782-ben, feltehetően Széchényi Ferenc kérésére készített másolatok.

⁷⁷ Példák: H. Balázs 2005a: 136.

⁷⁸ Markó 1944 és katonai pályafutásáról Farkas 2000: 11–16.

1777-ben birodalmi grófi rangra emelték. Korának több háborújában vett részt, sőt még 79 évesen is közel fél évig főhadparancsnokként irányította a csapatokat a törökök elleni hadjáratban.

Katonai feladatkörei mellett Mária Terézia számos polgári ügyben is bizalmat szavazott neki: 1769-ben őt nevezte ki a karlócai illír nemzeti kongresszus, vagyis a metropolitaválasztó egyházi gyűlés királyi biztosává, majd 1770-ben a Szent Jobb Budára vitelekor is biztosi szerepet töltött be. Két évvel később az újonnan megszerzett terület, Galícia főhadparancsnoka, 1774-től pedig polgári kormányzója lett. Ehhez hasonlóan kettős, egyszerre katonai és polgári funkciót töltött be Erdélyben. A királynő 1764. április 17-én, Adolf Nicolaus Buccow főhadparancsnok elhunytát követően ugyanis három esztendőre Hadikot nevezte ki az Erdélyi Fejedelemség főhadparancsnokává és a gubernium királyi biztosává.⁷⁹

A gróf egyik feladata volt, hogy felmérje, megismerje a rábízott katonai csapatokat és bejárja az országot (*Landesvisitation*). Hogy ez mennyire volt a katonai vezető állandó feladata, azt csak további összehasonlító vizsgálatok alapján lehet megállapítani.⁸⁰ Mivel országjáró utazását katonaként tette meg, látogatását teljes mértékben a katonaság szervezte, így a vizitációval kapcsolatosan nem találunk hivatalos előkészítő iratokat az erdélyi polgári szervek, kormányhatóságok iratanyagában.⁸¹ A bejárás első felét 1766. szeptember 16-án kezdte meg, és november 13-án fejezte be.⁸² Második utazása másfél hónapig tartott: 1767. május 31. és augusztus 17. között.⁸³

Markó Árpád, a tábornagy életrajzírója – Halmágyi István guberniumi titkár nyomán – arról tudósít, hogy Hadik „száz oldalnál vastagabb emlékiratban számolt be tapasztalatairól”. Feltételezése szerint ennek a bécsi Kriegsarchiv iratai között kellett lennie.⁸⁴ Az 1930-as években Bécsben a Haus-, Hof- und Staatsarchivban talált terjedelmes, anonim összeállítást⁸⁵ Makkai László felvetése

⁷⁹ Hadtörténelmi Intézet, Hadtörténelmi Levéltár (= HL) VII. 35. 1764/VI–7. 1764. ápr. 17.

⁸⁰ 1772-ben Johann Peter Preiss tábornokot, erdélyi főhadparancsnokot arra kérték fel, hogy segítsen II. József császár erdélyi utazásának megtervezésében. A tábornok válaszlevelében megemlítette, hogy Erdélybe érkezésekor saját maga is végiglátogatta a nagyfejedelemséget. ÖStA Kriegsarchiv (= KA) Hofkriegsrat (= HKR) Akten 1772–77–1. Moritz Lacy Preisshez, 1771. dec. 24. és Preiss válasza, 1772. jan. 31.

⁸¹ Köszönöm Bakács Bernadette (MOL) segítségét. – A szervezéssel kapcsolatos hivatalos ügyiratok feltehetően az erdélyi katonai főhadparancsnokság iratanyagában voltak, amelynek töredékét most Nagyszebenben őrzik (Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Sibiu).

⁸² ÖStA KA HKR Prot. Bd. 981. fol. 877r–v. 1766. aug., uo. fol. 1021v. 1766. szept. 30. – Rettegi György feljegyzései szerint Hadik 1766. június 15-én volt Kolozsvárott, onnan továbbindult Somlyóra, majd augusztus 3-án Füzesre érkezett. Rettegi 1970: 209, 211. A főhadparancsnok jelentésének ismeretében bizonyos, hogy Rettegi eltévesztette a dátumot, és egy esztendővel korábbra datálta a gróf Erdély dél- és északnyugati részén tett látogatását.

⁸³ Hadik sajátkezű naplójában összesen 5 hónapot, kétszer két és fél hónapot említ. HL VII. 35. K/1. Synoptische Lebensbeschreibung... 300. oldal. (Hadik saját számozása szerint 200. oldal.)

⁸⁴ Markó 1944: 238.

⁸⁵ ÖStA HHStA Ungarn. Hungarica Specialia. Fasc. 362. Transsylvania separata 1761–1825. Konv. A. fol. 249r–276v. – Eredeti, mára már elpusztult példánya az ÖStA HHStA KaB Staatsrat iratai között feküdt, 1769/951. szám alatt. Vö. Tóth 1938; Berlász 1939; Makkai 1957.

nyomán a történeti szakirodalom napjainkban általánosan Hadiknak tulajdonítja, illetve egyik erdélyi szakértő segítójének, Frivaldszky Jánosnak.⁸⁶ Makkai ugyan nem állította egyértelműen, hogy ez az elaborátum megegyezne a Markó által is említett jelentéssel, de igen valószínűnek tartotta.⁸⁷ Azt e helyütt nem tudjuk, és nem is feladatunk megvizsgálni, hogy az említett elaborátum Hadik Andrásról származik-e, de azt bizonyossággal állíthatjuk, hogy a gróf utazásairól nem azt a jelentést állította össze. Igazi jelentései Magyarországon eddig ismeretlenek, és a történészek még nem használták.

Hadik András mindkét utazása után hivatalos naplót és jelentést állított össze (feltehetően hivatali kötelessége volt), és elküldte felettes hatóságának, a bécsi Udvari Haditanácsnak. A dokumentumokat, ahogy Markó feltételezte, ma is a hadi levéltár őrzi.⁸⁸ 1766-ban csaknem 300 oldalas, részletes, napokra bontott útinaplót töltött meg megfigyeléseivel, javaslataival. A napi események során közvetlenül reflektált az aznap látottakra, így az útinapló és a jelentés egy szövegben, összeolvasztva olvasható. 1767-ben már több részre osztotta második jelentését. Külön fejezetet kapott útinaplója (*Journal*), amely klasszikus felépítésű, vagyis napi dátumok szerint tagolt: napról-napra haladva felsorolta a megtekintett helységeket, a váltóhelyeket és az éjszakai szállást. Személyes megjegyzések csak hivatalával összefüggésben fordulnak elő, különben csak objektív adatokat közöl, például leginkább a távolságokról és az útszakasz megtételéhez szükséges időről ejtett szót, és – főként a védelmi szempontokat figyelembe véve – a környezeti tényezőkről. A hegyek, völgyek, folyók és patakok nevét pontosan feljegyezte.⁸⁹ A többi fejezet tematikus felépítésű, és egyaránt tükrözi a főhadparancsnok hivatali és személyes érdeklődését. A legnagyobb részt természetesen a katonaság, a határőr-csapatok és a katonai építmények (erődök, erődített helyek, határátkelők stb.) leírása és jellemzése teszi ki, ami Hadik bejáró útjának a fő célja volt. A védelem, a csapatok felvonulása szempontjából az utak állapotának felmérése, míg a gazdaság számára a kereskedelem, a bányászat helyzete volt megvizsgálásra érdemes. Szubjektív megjegyzéseknek e naplóban nincs helye, de egy területen mégis felvillan Hadik személyes érdeklődése, amikor bemutatja a meglátogatott erdélyi ókori emlékhelyeket, történeti romokat és a különböző természeti érdekességeket, például hatalmas sziklákat és barlangokat, Ulpia Trajana városát, római lakóházakat, középkori várakat stb. A jelentést négy oldalon a nagyfejedelemség vallási viszonyaival zárta, de csak néhány aspektust emelt ki: a római katolikus templomok rossz állapotát, a megélhetés (állami alkalmazás)

⁸⁶ Legújabbban: ifj. Frivaldszky 2002: 393.

⁸⁷ Makkai 1957: 38.

⁸⁸ ÖStA KA HKR Akten, 1767 27 April 160. „Journal. Die Landesvisitation des Großfürstenthum Siebenbürgen”. fol. 89r–226r (mellékletekkel). Második része: uo. 1768 27 März 478. „Relation der den 31ten May 1767 fürgenommenen Landes-Visitation des Grosfürstenthum Siebenbürgen”. fol. 49r–145r. Köszönöm Hermann Róbert (Bécsi katonai levéltári kirendeltség) segítségét.

⁸⁹ ÖStA KA HKR Akten, 1768 27 März 478. fol. 49r–63v.

érdekében magukat katolikusnak vallók problémáját és a határőrök oktatási-nevelési szükségletét.

A főhadparancsnok jelentéseit feltehetően megtárgyalták a haditanácsban, és megfigyeléseit hasznosíthatták, de ennek megállapításához az ügyiratok további vizsgálata szükséges. E források jelentőségét azonban az Udvari Haditanács iratai egyértelműen bizonyítják. Hadik helyére a három év elteltével Carl Claudius O'Donell tábornok került.⁹⁰ Számára ismeretlen volt a tartomány, annak berendezkedése és viszonyai. Moritz von Lacy gróf, az Udvari Haditanács elnöke (Hadik elődje e poszton) ezért arra kérte a leköszönő főhadparancsnokot, hogy O'Donell tábornoknak adja át útijelentésének nála maradt fogalmazványát, és egyéb, általa fontosnak tartott dokumentumokat, hogy ezek által is megkönnyítse számára új feladatkörét.⁹¹ A két katonatiszt Budán találkozott, ahol az irományok gazdát cseréltek, és Hadik András részletesen, önéletrása szerint két nap alatt számolt be a nagyfejedelemségben tapasztalt viszonyokról.⁹²

A hivatali utazások körébe sorolhatjuk azokat az utakat is, amelyek diplomáciai jellegűek voltak. A németországi projekt keretében feltárt diplomáciai utazásokhoz hasonlóakat azonban nehéz találni Magyarországon. Egyedi helyzetük miatt a magyarok nem folytathattak önálló külpolitikai tevékenységet, de tény, hogy a 18. században igen sokan álltak a Habsburg(–Lotharingiai) uralkodók alkalmazása alapján diplomáciai szolgálatban huzamosabb időre (például Reviczky Károly) vagy alkalmi megbízásból. Ilyen (diplomáciai, udvari) feladattal többször is megbíztak magas rangú magyar főnemeseket. Pálffy Károly gróf, a magyar udvari kancellár fia kísérté el például 1760-ban a lengyel király fiait Varsóba.⁹³ Ide számíthatjuk továbbá a ceremóniális (tudósító és gratulációt közvetítő) küldetéseket: esküvőkről szóló híradásokat a külföldi udvarokból,⁹⁴ gratuláció átadását például egy unoka születése vagy betegségből való felgyógyulás alkalmából. E küldetések ismeretében azonosíthatunk utazókat és utazásokat, és tudatos, szervezett kutatómunka során – a családi, diplomáciai, ceremóniális iratok között – megvizsgálható, hogy a diplomáciai küldetés során készült-e leíró vagy más típusú forrás.⁹⁵

⁹⁰ HL VII. 35. 1767/XI–4. 1767. nov. 4.

⁹¹ HL VII. 35. 1768/II–1. 1768. febr. 26., és uo. K/1. 302. oldal.

⁹² ÖStA KA HKR Prot. Bd. 993. fol. 368r. 1768. ápr. 10. – Hadikot 1771-ben felkérték Joseph Maria Auersperg gróf, kinevezett gubernátor informálására is: HL VII. 35. 1771/IV-1. 1771. ápr. 18.

⁹³ Kulcsár 2005: 1188.

⁹⁴ Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő esküvőjének hírével Drezdába Pálffy Lipót gróftól küldték el: ÖStA HHStA Hofarchiv, Zer.dep., ZP Bd. 31. (1766) fol 184v. 1766. ápr. 10. A gróf megérkezése Drezdába: Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden (= SächsHStA), Hofbehörden, Obersthofmarschallamt, E. No. 9. fol. 8r. 1766. ápr. 14.; ÖStA HHStA, Staatskanzlei, Diplomatische Korrespondenz, Kt. 14. alter Fasc. 20. 1766. Relationen des Grafen Wurmb- rand aus Dresden an die Staatskanzlei. Nr. 20. fol. 51r. Drezda, 1766. ápr. 21.

⁹⁵ Erre egy példa: HL VII. 35. K/14. Hadik András sajátkezű naplója a császárral a cseh- és morvaországi táborokban 1770-ben tett utazásról. Vö. Markó 1944: 246–258.

b) Hivatali utazás saját kezdeményezésre

Egy magyar nemes ilyen típusú külföldi utazására példa báró Vay Miklós útja. Az északkelet-magyarországi református családból származó birtokos nemes Vay Miklós (1756–1824) a bécsi katonai akadémián folytatott hadmérnöki tanulmányokat. A császári hadsereg tisztjeként Magyarországon, Csehországban és az osztrák Németalföldön teljesített szolgálatot. 1793-ban felmentését kérte a katonai szolgálat alól, mivel Belgrád ostrománál megsérült a jobb szeme. Az 1783-tól bárói rangot viselő Vay Miklós ezt követően gazdasági és közéleti szerepet töltött be. Több vállalkozásban volt érdekelt, így a borkereskedelemben, a Batthyány Károly gróffal együtt üzemeltetett burgauai textilüzemben és a nyír-ségi salétromkitermelésben. 1802-től 1824-ig, haláláig királyi biztosként a kelet-magyarországi folyószabályozásokat felügyelte.

A báró életére nagy hatással volt hosszú, 1785 tele és 1788 januárja között megtett nyugat-európai utazása, amelyre szabadságot (majd több ízben hosszabítást) kért feletteseitől. Vay ugyan a Habsburg Birodalom hadseregének katonatisztje volt, utazását mégsem megbízásra, külön megadott céllal folytatta, bár állítólag feljebbvalói tudtával és jóváhagyásával indult útnak. Célja kétségkívül ismereteinek, hadmérnöki tudásának bővítése volt a francia és brit technikai és természettudományos újítások tanulmányozása révén. Franciaország és Nagy-Britannia meglátogatásán kívül eredetileg tervbe vette a Holland Köztársaság megtekintését is, de hosszúra nyúlt angliai tartózkodása, valamint a hadiesemények miatt oda már nem tudott ellátogatni.

Nyugat-európai utazásának élményeit csaknem 500 oldalon vetette papírra fivére ösztönzésére. A napló különleges abból a szempontból, hogy meghatározók benne a szakmai megfigyelések. Vay Miklós hadmérnökként, szakemberként érkezett Nyugat-Európába, és megfigyelései is elsősorban tudományos, technikai, technológiai és építészeti jellegűek. A nyelv megválasztása is talán ezzel indokolható, hiszen a báró szakmai nyelve a német volt, a szakkifejezéseket is németül tanulta. Emellett természetesen találhatunk benne magánjellegű, szubjektív, politikai stb. megjegyzéseket is, bár, kétségkívül, szerényebb számban.⁹⁶

Vay utazása a német tipológia alapján leginkább a tanulmányút (*Studienreise*) és a hivatali utazás (*Berufsreise*) elegye, és közvetlen vizsgálati lehetőséget nyújt a külhonban tapasztalt újdonságok és szokások hazai, magyarországi alkalmazásának vizsgálatához.⁹⁷ Katonatisztként, hadmérnökként tett megfigyeléseiről feljebbvalóit is tudósította, terjedelmes jelentéseket juttatott el Bécsbe az Udvari Haditanácshoz például a cherbourgi flottabázisról, de megszemlélte a párizsi gabonacsarnokot és a touloni hadikikötőt is. Az, hogy e jelentései milyen hatással voltak a bécsi katonai körökre, információit felhasználták-e, még tisztázásra szorul.

⁹⁶ Vö. Szakály 2003a: 117. Az utazás leírása: Szakály 2003b: 63–87.

⁹⁷ Ilyen vizsgálatokat végzett életrajzírója résztanulmányokban is: Szakály 2000a és 2000b.

Vay Brüsszelen át először Párizsba utazott, ahol két és fél hónapot maradt. Lyon, Marseille, Nantes után Cherbourgba látogatott el, ahol megtekinthette a hadihajókat és a kikötőt is. A szigetországban sokat tartózkodott Londonban, majd angliai és írországi körutazása szintén a hadmérnök és a gazdasági szakember számára érdekes helyszínekre vezetett: Birminghambe az ipar, Portsmouth-ba és Plymouth-ba a hadikikötők miatt. Northamptonban a csatornaépítést vizsgálta meg (információkat és tapasztalatokat gyűjtött a későbbi magyarországi folyószabályozásokhoz), Derbyben egy selyemüzemben, egy porcellán-vállalkozásnál és egy vasgyárban járt. Szokatlan úti célnak számított Írország és Dublin.⁹⁸

Vay is előkészítette látogatásait: német fordításban elérhető útleírásokat olvastott, a helyszínen térképeket, szótárakat és nyelvkönyveket szerzett be, továbbá klasszikusnak számító munkákat vásárolt, így a felvilágosodás szépirodalmát (például Shakespeare, Voltaire, Diderot, Montesquieu és Rousseau műveit), vallási tárgyú köteteket, szakkönyveket (így Adam Smith gazdaságelméleti művét). Vay beszerzett könyveinek listája az a fajta forrástípus, amely nem csupán a célország anyagi kultúrájáról és a szellemi divatirányzatokról, hanem az utazó érdeklődéséről is képet ad, és feltételezhető ezek információ- és kultúra-közvetítő hatása.⁹⁹

Vay utazása alkalmas példa a személyes kapcsolatok és a kultúra alakítási folyamatának vizsgálatára: utazása során helyi szakemberekkel és tudósokkal találkozott. Műszaki érdeklődését jelzi, kiket és milyen foglalkozásúakat keresett fel (akár ajánlólevelek révén), és kikkel került kapcsolatba: főként hadmérnököket, építészeket ismert meg. Londoni idejének jó részét a londoni Royal Society összejövetelein töltötte (amely 1787-ben tagjává választotta),¹⁰⁰ és szoros kapcsolatba került a tudóstársaság tagjaival, például annak elnökével, Sir Joseph Banks-szel, de orvostudós, kémikus, csillagász, főkönyvtáros, csatorna- és híd-építő szakember is volt a társasági körében, akikkel élénk szakmai eszmecserét folytathatott. Utazásának közvetlen, gyakorlati hasznára több példát is találunk: Londonban részt vett egy olyan modern szintező kifejlesztésében, amelyet később a magyarországi Körös-szabályozások munkálatainál, itthon elérhető szakszerek hiányában alkalmazott. Szintén Angliában vásárolt egy technikai újítást, egy fonógép modelljét, amelyre a burgauai fonóüzemet alapították.¹⁰¹

A MAGYARORSZÁGI KUTATÁS PERSPEKTÍVÁI

E néhány példa is elég bizonyíték talán arra, hogy a kéziratos források feltárása és rendszerezése Magyarországon (illetőleg Magyarország vonatkozásában) is különleges, ismeretlen és értékes eredményekkel kecsegtet. Akár többszemélyes projekt, akár egyéni vállalkozás keretében folyik a kutatás, elsősorban az anyaggyűjtés

⁹⁸ A napló írországi részének szövegkiadása: Szakály 2002; Szakály 2003a.

⁹⁹ Szakály 2003b: 82, 86.

¹⁰⁰ Szakály 2000a: 225.

¹⁰¹ Szakály 2003b: 79, 231, 163–164; Szakály 2000a.

kritériumai és határai az eldöntendő: milyen őrzési helyeket kell és érdemes figyelembe venni, milyen származásúak a vizsgálandó utazók és mi az úti céljuk (külföld, belföld), valamint milyen célból utaztak. Kérdés, hogy milyen korszakhatárok között kell dolgozni, kell-e esetleg a forrásokat nyelvezetük szerint osztályozni, és milyen feltárási módszert érdemes követni. Megvizsgálandó, vannak-e esetleg sajátosan „magyar” jellemzők, amelyek megkönnyítik a források feltárását és az utazók meghatározását.¹⁰²

Egyedi és újabb kutatási szempontot jelentenek az országon belüli utazások, amelyeket, mint láttuk, a potsdami projekt nem vont be a vizsgálati körbe, mi viszont nagy jelentőségűnek tartjuk. Ezek a hivatalos utazások, útinaplók, leírások és jelentések az ország állapotáról, jellegzetességeiről, hiányosságokról és előnyökről tudósíthatnak, de akár változó tendenciákról is. Az esetben pedig, ha egy adott korszakból több régióról rendelkezünk hasonló jellegű és minőségű forrásokkal, a komparatív vizsgálatok is lehetővé válnak. Ilyen egyedülálló lehetőséget kínálnak a II. József uralkodása alatt kinevezett kerületi biztosok kötelező utazásainak eredményeként összeállított jelentések.¹⁰³

A történeti vizsgálat tehát az utazások eredményeként a közigazgatási, gazdasági, társadalmi téren megjelenő innovációs törekvéseket veszi nagyító alá, elsősorban az állam, az államigazgatás és a gazdaságpolitika szempontjából. E kézirat forráscsoport irodalomtörténeti vizsgálatához tartozna a forráskritika, az új és ismeretlen források tipologizálása, annak megállapítása, milyenek az eltérések a nyomtatott dokumentumokhoz képest stb. A művészettörténész számára a beszerzett tárgyak listája alapján a már többször említett anyagi kultúra és egyéni igények vizsgálata, a „divatirányzatok” elterjedésének folyamata (például a kertépítés terén) lehet kutatásra érdemes. Példákkal mutattuk be, hogy milyen eredményekkel járhat, ha sikerül feltárni az utazó személyes kapcsolatait, hivatali és magán életében.¹⁰⁴ Remélhetőleg Magyarországon is megindul ezeknek a kézirat forrásoknak a vizsgálata, hiszen a feltárandó dokumentumok feltehetően terjedelmes, részben még ismeretlen és publikálatlan forrásbázist jelentenek az utazástörténeti, az udvari kultúra és rezidencia-kutatás, az elit-, a társadalmi nemek és az ego-dokumentumok vizsgálatához, valamint a kora újkori társadalom-, mentalitás- és kommunikációtörténeti kutatások számára.

¹⁰²A protestáns diákok külföldi egyetemjárását például Magyarországon uralkodói engedélyhez kötötték, amelyet a Helytartótanács állított ki. Ezek a kérvények és engedélyek megfelelő alapot jelentenek a prozopográfiai gyűjtéshez. Az állagról, annak segédletéről és adatairól: Trostovszky 1988.

¹⁰³Szántay 2005: 242–265, aki jelenleg e biztosi jelentések kiadásán dolgozik.

¹⁰⁴Frank–Rees–Siebers–Tilgner 1999: 281–282.

FORRÁSOK

- Magyar Országos Levéltár (MOL), Helytartótanácsi Levéltár
C 42 A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratórája, Acta miscellanea
C 95 A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratórája, Vegyes iratok
- Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, XV. Gyűjtemények
Hadtörténelmi Intézet, Hadtörténelmi Levéltár (HL)
Personalia, VII. 35. Hadik András iratai (VII. 35.)
- Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)
Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)
Habsburg-Lothringisches Familienarchiv (FA)
Estensisches Archiv
Hofreisen
Hofarchive
Zeremonielldepartement (Zer. dep.)
Ältere Zeremonialakten (ÄZA)
Zeremonialprotokolle (ZP)
Kabinettsarchiv (Kaba)
Nachlaß Zinzendorf (NZ)
Staatsrat
Staatskanzlei
Diplomatische Korrespondenz
Ungarn Specialia
Translyvania separata
- Kriegsarchiv (KA)
Hofkriegsrat (HKR)
Akten
Protokolle (Prot.)
Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA)
Hofkammerarchiv (HKA)
Handschriften
- Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden (SächsHStA)
Albertinisches Herzogtum und Kurfürstentum – Königreich Sachsen. Hofbehörden
10006 Obersthofmarschallamt
E (Ankünfte und Anwesenheit fremder Herrschaften)
O (Diaria) Warschauer Hofjournale
- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár (MTAK K)
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OszK K)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- H. Balázs Éva 1967: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795*. Budapest
- H. Balázs Éva 1975: Karl von Zinzendorf et ses relations avec la Hongrie à l'époque de l'absolutisme éclairé. In: *Etudes Historiques Hongroises*. Budapest, 1975. I. 449–468. és ugyanez: *Studia Historica Academia Scientiarum Hungaricae* 104. 1. 5–20.
- H. Balázs Éva 2005a: A francia-magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. A fiziokrata tanok útja Magyarországra. In: Uő: *Életek és korok. Válogatott írások*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 37.) Budapest, 129–139.
- H. Balázs Éva 2005b: Négy nap Párizsban. II. József 1777. évi útinaplójából. In: Uő: *Életek és korok. Válogatott írások*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 37.) Budapest, 289–295.
- Berlász Jenő 1939: A Mária Terézia-kori kivándorlások szociális háttere. *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve* 9. 1–44.
- Braubach, Max 1961: *Maria Theresias jüngster Sohn Max Franz. Letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischof von Münster*. Wien–München
- Braubach, Max 1991: Eine Denkschrift des Erzherzogs Maximilian über Ungarn, 1777. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 99. 385–393.
- Brenner, Peter J. 1989: Einleitung. In: Uő. (szerk.): *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt am Main, 7–13.
- Brenner, Peter J. 1990: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur: ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. (Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, Sonderheft 2.) Tübingen
- Breunlich, Maria – Mader, Marieluise – [Wagner, Hans] (szerk.) 1997: *Karl Graf von Zinzendorf. Aus den Jugentagebüchern 1747, 1752–63*. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 84.) Wien
- Cauchie, Alfred 1912: Le comte Louis Charles Marie de Barbiano di Belgiojoso et ses papiers d'État conservés à Milan. Contribution à l'histoire des réformes de Joseph II. en Belgique. *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 81. 117–332.
- Coreth, Anna 1958: Das Schicksal des k. k. Kabinettsarchivs seit 1945. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 11. 514–525.
- Donnert, Erich – Reinalter, Helmuth 1996: *Journal der Rußlandreise Kaiser Josephs II. im Jahre 1780*. Thaur bei Innsbruck
- Faber, Eva – Garms-Cornides, Elisabeth 2005: Die „Entdeckung“ Siziliens zwischen Kreuzfahrt, Kommerzreise und Grand Tour. Zinzendorf versus Riedesel. In: Babel, Rainer – Paravicini, Werner (szerk.): *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen Historischen Institut Paris 2000*. Paris, 343–356.
- Farkas Györgyi (szerk.) 2000: *Mária Terézia hadvezére. Válogatás Hadik András tábornagy [sic!] Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból*. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok) Budapest
- Fattinger, Elisabeth 2002: Gestaltung und Gewinn einer Auftragsreise: Karl Graf Zinzendorf in Großbritannien (1768). In: Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar (szerk.): *Europareisen politisch-sozialer Eliten im 18. Jahrhundert. Theoretische Neuorientierung – kommunikative Praxis – Kultur- und Wissenstransfer*. (Aufklärung und Europa 6.) Berlin, 129–158.

- Fattinger, Elisabeth 2003: Editionsvoorhaben. Die Tagebücher Karl Graf Zinzendorfs (1739–1813). In: Klingenstein, Grete – Fellner, Fritz – Hye, Hans Peter (szerk.): *Umgang mit Quellen heute. Zur Problematik neuzeitlicher Quelleneditionen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart.* (Fontes rerum Austriacarum. II/92.) Wien, 105–109, 263–266.
- Feneşan, Costin 1997: Maximilian Franz von Habsburg: Jurnal de călătorie prin Banat (1777). *Studii și materiale de istorie medie* 15. 215–233.
- Frank, Christoph – Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar 1999: Euroreisen der politischen Funktionsträger des Alten Reichs (1750–1800). Reisen und Aufklärung in interdisziplinärer Perspektive. *Frühneuzeit-Info* 10. 276–283.
- ifj. Frivaldszky János 2002: Hadik András Minerva szolgálatában. *Hadtörténelmi Közlemények* 115. 389–398.
- G. Györffy Katalin 1991: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései)*. (Művészettörténeti füzetek 20.) Budapest
- Griep, Wolfgang – Jäger, Hans-Wolf (szerk.) 1983: *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts.* (Neue Bremer Beiträge 1.) Heidelberg
- Griep, Wolfgang – Jäger, Hans-Wolf (szerk.) 1986: *Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen.* (Neue Bremer Beiträge 3.) Heidelberg
- Griep, Wolfgang 1980: *Reiseliteratur im späten 18. Jahrhundert.* In: Grimminger, Rolf (szerk.): *Deutsche Aufklärung bis zur französischen Revolution 1680–1789.* (Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur 3.) München, 739–764.
- Griep, Wolfgang 1985: Deutschsprachige Reiseliteratur, 1700 bis 1810. Ein Forschungsprojekt an der Universität Bremen. *Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland 1984.* München–New York–London–Paris, 45–48.
- Gürtler, Gernot O. 1985: Impressionen einer Reise. Das England-Itineraire des Grafen Karl von Zinzendorf 1768. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 93. 333–370.
- Henning, Hans 1981: Die Weimarer Stammbuchsammlung in der Zentralbibliothek der deutschen Klassik. Vorträge gehalten anlässlich eines Arbeitsgesprächs vom 4. bis 6. Juli 1978 in der Herzog-August-Bibliothek In: Fechner, Jörg-Ulrich (szerk.): *Stammbücher als kulturhistorische Quellen.* (Wolfenbütteler Forschungen 11.) München, 37–63.
- Klingenstein, Grete 1990: Spanien im Horizont der österreichischen Aufklärung. Zinzendorfs Kommerzialisreise nach Spanien im Jahre 1767. In: Ebner, Herwig – Haselsteiner, Horst – Wiesflecker-Friedhuber, Ingeborg (szerk.): *Geschichtsforschung in Graz.* Graz, 83–91.
- Klingenstein, Grete 2003: Die Anfänge der Zinzendorf-Forschung. In: Beer, Siegfried – Marko-Stöckl, Edith – Raffler, Marlies – Schneider, Felix (szerk.): *Focus Austria. Vom Vielvölkerstaat zum EU-Staat. Festschrift für Alfred Ableitinger zum 65. Geburtstag.* Graz, 246–254.
- Kovács Sándor Iván 1988: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány.* Budapest
- Krisán Eszter 1982: Utazás és útleírás a történeti kutatásban. Egy symposionról. *Századok* 116. 1091–1094.
- Kulcsár Krisztina 1996: 18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785). *Sic itur ad astra* 1–3. 83–113.

- Kulcsár Krisztina 1999: II. József „udvari” utazása, 1764. *Levéltári Közlemények* 70. 39–77.
- Kulcsár Krisztina 2004a: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Budapest.
- Kulcsár, Krisztina 2004b: Die Quellen zu den Hofreisen im Habsburg-Lothringischen Familienarchiv aus den Jahren 1766 bis 1788. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (szerk.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 44.) Wien–München, 108–119.
- Kulcsár Krisztina 2005: Bécs és Varsó. Két herceg az udvari élet forgatagában. *Századok* 139. 1169–1205.
- Laermann, Klaus 1976: Raumerfahrung und Erfahrungsraum. Einige Überlegungen zu Reiseberichten aus Deutschland vom Ende des 18. Jahrhunderts. In: Piechotta, Hans Joachim (szerk.): *Reise und Utopie. Zur Literatur der Spätaufklärung*. Frankfurt am Main, 57–97.
- Maçzak, Antoni – Teuteberg, Hans-Jürgen 1982: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung. Vorträge gehalten anlässlich des 9. Wolfenbütteler Symposions vom 22. bis 25. Juni 1981*. (Wolfenbütteler Forschungen 21.) Wolfenbüttel
- Makkai László 1957: Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról. *Agrártörténeti Szemle* 1. 40–50.
- Markó Árpád 1944: *Futaki gróf Hadik András tábornagy*. Budapest
- Maurer, Michael (szerk.) 1999: *Neue Impulse der Reiseforschung*. (Aufklärung und Europa) Berlin
- Pettenegg, Eduard Gaston 1897: *Ludwig und Karl Grafen und Herren von Zinzendorf. Ihre Selbstbiographien*. Wien
- Pizma 1872: Pizma Imperatrici Jekatyerini II. Velikomu Knyázu Pavlu Petrovicu i Velikoj Knyagnije Marin Oszodorovije vo vremja putyjesesztvija 1780 g. *Szbornik Russzkogo Isztoricseszkiego Obscsesztva*. 9. S. Petergrad, 39–63.
- Raschke, Bärbel 2002: Fürstinnenreisen im 18. Jahrhundert. Ein Problemaufriss am Beispiel der Rußlandreise Karolines von Hessen-Darmstadt 1773. In: Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar (szerk.): *Europareisen politisch-sozialer Eliten im 18. Jahrhundert. Theoretische Neuorientierung – kommunikative Praxis – Kultur- und Wissenstransfer*. (Aufklärung und Europa 6.) Berlin, 183–207.
- Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar (szerk.) 2002a: *Europareisen politisch-sozialer Eliten im 18. Jahrhundert. Theoretische Neuorientierung – kommunikative Praxis – Kultur- und Wissenstransfer*. (Aufklärung und Europa 6.) Berlin
- Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar 2002b: Reisen im Erfahrungsraum Europa. Forschungsperspektiven zur Reisetätigkeit politisch-sozialer Eliten des Alten Reichs (1750–1800). *Das achtzehnte Jahrhundert* 26. 1. 35–62.
- Rees, Joachim – Siebers, Winfried 2005: *Erfahrungsraum Europa. Reisen politischer Funktionsträger des Alten Reichs 1750–1800. Ein kommentiertes Verzeichnis handschriftlicher Quellen*. (Aufklärung und Europa 18.) Berlin
- Rettegi György 1970: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784*. (Sajtó alá rendezte Jakó Zsigmond.) Bukarest

- Sadowsky, Thorsten 1994: Reisen und Reiseliteratur. Anmerkungen zur Einrichtung einer neuen Forschungsstelle für historische Reisekulturforchung und zu einigen Neuerscheinungen. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 46. 172–177.
- Szakály Orsolya 2000a: A gépesített pamutipar kezdetei a Habsburg birodalomban. A burgauai fonóüzem, 1790–1808. In: *Tanulmányok a 18. század történetéből H. Balázs Éva professzor tiszteletére. Sic Itur ad Astra* 225–244.
- Szakály Orsolya 2000b: Borkiviteli kísérletek a Tokaj-Hegyaljáról a XVIII. század utolsó harmadában. *Agrártörténeti Szemle* 301–320.
- Szakály, Orsolya 2002: Eighteenth-century Dublin in the eyes of a Hungarian aristocrat. *Journal of Irish Economic and Social History* 56–70.
- Szakály Orsolya 2003a: Báró Vay Miklós írországi utazása. In: Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 117–128.
- Szakály Orsolya 2003b: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*. Budapest
- Szántay, Antal 2005: *Regionalpolitik im Alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden, 1785–1790*. Budapest
- Taborsky Ottó 1937: Művelődéstörténeti adatok Ferenc király 1817-i erdélyi utazásához. *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 562–576.
- Teleki Domokos 1869: Ferenc osztrák császár, magyar király és Erdély fejedelmének erdélyi útja. *Budapesti Szemle* 14. 83–101.
- Tolnai Gábor (s.a.r.) 1987: *Egy erdélyi magyar gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai, 1759–1761* (Régi magyar prózai emlékek 7.) Budapest
- Toma Katalin 2005: Nádasdy István európai tanulmányútja (1669–1670). A Kavaliers-tour alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: Etényi Nóra, G. – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 192–214.
- Tóth András 1938: *Az erdélyi román kérdés a XVIII. században*. Budapest
- Trostovszky Gabriella 1988: A Helytartótanácsi Levéltár „Acta studiosorum acatholicorum” című állagának mutatója. *Levéltári Szemle* 38. 1. 59–60.
- Varga Margit 1985: *Magyarország 1772-ben egy osztrák államminiszter szemével. Gróf Karl von Zinzendorf naplója*. Diplomamunka, ELTE BTK
- Wagner, Hans 1963: Historische Lektüre vor der Französischen Revolution. Aus den Tagebüchern des Grafen Karl von Zinzendorf. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 71. 140–157.
- Wagner, Hans 1965: Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich. In: *Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag*. Graz–Wien–Köln, 221–246.
- Wagner, Hans 1972: *Wien von Maria Theresia bis zur Franzosenzeit. Aus den Tagebüchern des Grafen Karl von Zinzendorf*. Wien